

Федір Андрощук

Десятинна церква: відома і невідома

Laurus

Десятинна церква: відома і невідома

Федір Андрощук

Національний музей історії України

Десятинна церква: відома і невідома

Федір Андрощук

Київ
Laurus
2021

УДК 904(477-25)+[327+2-67](477)"9/19"

А 65

Національний музей історії України

Федір Андрощук. Десятинна церква: відома і невідома; зб. ст.,
Київ : Laugus, 2021. 116 с.: іл.

ISBN 978–617–7313–65–5

У книжці представлено короткий огляд історії Десятинної церкви. Завдяки ретельному аналізу письмових джерел та археологічних знахідок (більшість яких зберігаються в Національному музеї історії України) пояснено передумови заснування церкви, її вплив на формування міського ландшафту Києва. Також описана роль Десятинної у князівській та міжконфесійних ідеологіях. Автор враховує вплив міжкультурних контактів Русі з Візантією, Північною та Західною Європою на передісторію та історію церкви. Видання містить ілюстративний матеріал і розраховано на широке коло зацікавлених читачів.

Видано коштом Благодійного фонду розвитку
Національного музею історії України

ISBN 978–617–7313–65–5

© Національний музей історії України, 2021

© Ф. Андрощук, 2021

© Laugus, 2021

Зміст

Вступ	1
Християнське кладовище на території Десятинної церкви	4
Десятинна церква і палаци Володимира	15
Князівські поховання Десятинної церкви	26
Загадкове поховання в дерев'яному саркофазі	30
Про що розповідають старожитності, знайдені на території Десятинної церкви	39
Як виглядала Десятинна церква?	54
Перші археологічні знахідки	69
Перший скарб	78
Останні свідки Десятинної церкви	84
Між князями та конфесіями: Десятинна церква та ідеологічна пропаганда	89
Замість підсумків	104
Бібліографія	106

Вступ

Давньоруський літопис датує освячення церкви Пресвятої Марії Богородиці, закладеної князем Володимиром Святославичем, 996 роком. Спорудження церкви мало велике ідеологічне та економічне значення. Ця подія символізувала глобальні зрушення для всіх східнослов'янських племен, визначаючи культурний і політичний орієнтир на Візантію.

Спорудження церкви відбулося у самому центрі стародавнього Києва, а її історія від початку до драматичного кінця у грудні 1240 року уособлює ключові події в історії Київської Русі: хрещення, виникнення міст, спалахи князівських міжусобиць та захоплення міста монгольськими військами хана Батия.

Церква була свідком розквіту та занепаду цивілізації передмонгольської Русі, і саме цим вона цікава для нас. Найдавніша версія історії Десятинної церкви сформувалася не раніше XII століття. Тобто у той же час, що і «Повість минулих літ», у якій збереглася інформація про неї. Доволі скупа на події розповідь є наслідком відсутності достеменних відомостей про Київ перших князів. Єдиним джерелом, на яке спирався літописець, були місцеві перекази та легенди. Однак останні доволі часто суперечили одна одній, крім того, важко піддавалися датуванню. Саме літописцю ми зобов'язані знанням про те, що церква була закладена князем Володимиром у 989-му, а зведена й освячена у 996 році. Ці дати «свідка» XII століття залишаються

до сьогодні єдиними орієнтирами для датування тих залишків церкви, які археологи відкрили та дослідили набагато пізніше.

Здавалося б, що масштабні археологічні розкопки церкви, проведені у різні часи, повинні були б дати відповідь на всі питання. Однак цього не сталося. Причина в тому, що довкола церкви існували різні археологічні об'єкти, чий зв'язок із церквою важко довести через значну пошкодженість культурного шару. Також виявилося, що та історія церкви, яку розповідає археологія, не завжди підтверджує ту, про яку говорить літописець. Тому ми маємо справу з низкою загадок в історії Десятинної церкви. Саме ним присвячено виставку та запропоноване видання, орієнтоване на широкий загал.

Існує справедлива думка, що музеї мають презентувати загальноприйняті та збалансовані інтерпретації. Це правда—ми не повинні тиражувати непідкріплені, а ще гірше фантастичні ідеї. Разом з тим, ми не маємо на меті створення чергового музейного каталогу та повторення загальновідомих історичних фактів. Найповніше видання такого формату вийшло 25 років тому, і все ще актуальне. З того часу багато чого змінилося в науці. Сьогодні з відчуттям поваги ми згадуємо професора Гліба Івакіна, під керівництвом якого були проведені нові археологічні дослідження, результати яких готуються до публікації. Але головне—змінилося контекстне розуміння цієї пам'ятки та її передісторії.

Цим виданням ми прагнемо донести до читача знання про багатогранність археологічних та писемних джерел, звернути увагу на складність та амбівалентність їхніх інтерпретацій. Саме в такому новому й доволі несподіваному світлі нам хочеться представити цей короткий нарис з історії Десятинної церкви. Для вибагливого читача ми готуємо ґрунтовне наукове видання, де можна буде знайти більше необхідної інформації, занури-

тися в історію дослідження цієї пам'ятки та перевірити джерела, на яких зроблені викладені тут спостереження та висновки.

Підготовка виставки та цього видання стала можливою завдяки підтримці Інституту археології НАН України, Музею історії Десятинної церкви, Міністерства культури та інформаційної політики України та видавництва «Laugus». Ми вдячні за критичні зауваження та цінні поради нашим колегам: члену-кореспонденту НАН України Олексію Толочко, кандидатам історичних наук Ярославу Затилюку та Олександрі Козак.

Християнське кладовище на території Десятинної церкви

Історія Десятинної церкви починається з легенди, яку зберіг літопис. В язичницькому Києві мешкали варяг-християнин із сином. Язичники-кияни обрали сина варяга для жертвоприношення богам. У суперечці варягів убили. Коли князь Володимир хрестився, на місці, де стояв їхній дім, вирішили заснувати Десятинну церкву.

У 1908 році археолог Мілеєв знайшов під південною апсидою церкви заглиблену дерев'яну споруду — сосновий зруб розмірами 4,8 x 4,2 м (Іл. 1).

Знахідка одразу привернула увагу, дехто навіть стверджував, що відкритий зруб і є залишками житла варягів-християн. Під час спорудження церкви зруб було частково пошкоджено. Але на його дні знайшли фрагмент людської кістки, срібну пряжку, накладку на сагайдак для лука та уламок дирхема з прокресленим хрестом. Отже, розкопана споруда, швидше за все, була похованням, а не житлом.

Під церквою та довкола неї дослідники виявили десятки поховань. Деякі з них містили скляні та кам'яні намистини, монети та скандинавські речі доби вікінгів. Останні дають підстави шукати аналогії на півночі Європи, зокрема в Данії, де відомі великі дерев'яні поховальні камери, над якими насипали

2. Північний курган в Єллінгу, Данія (фото автора)

для першої церкви на цьому кладовищі. Висловлювалися припущення, що тут могли бути поховані його родичі або близькі за соціальним статусом люди. Тож не випадково нас цікавить питання — хто був похований у кургані під апсидою Десятинної церкви?

Можемо впевнено відкинути думку про те, що це княгиня Ольга, яка була хрещеною і померла близько 969 року. По-перше, місце її поховання невідоме. Текст «Пам'яті і похвали» Якова Мніха, час створення якого дослідниками датується другою половиною XI або ж кінцем XIII століття, містить вказівку про те, що князь Володимир викопав останки Ольги, поклав їх у дерев'яну раку і поставив у церкві Богородиці. У часи створення літопису мощі княгині перебували в невеликому кам'яному релікварії з віконцем, який, ймовірно, був вкладений у дерев'яну труну. По-друге, у камерному похованні знайдено пряжку паска та деталь для підвішування сагайдака, що вказує скоріше на те, що у камері було не жіноче, а чоловіче поховання.

Можна було б припустити, що в кургані під апсидою поховані два варяги-християнина, вбиті, за літописцем, у 983 році. Проте літопис стверджує, що ніхто не знає, де поховані ці християнські мученики.

Під 1044 роком літопис згадує, що останки двох князів—Ярополка та Олега—були екстумовані, хрещені та поховані в церкві Богородиці. З тексту статті незрозуміло, хто наказав викопати та охрестити останки цих князів і з якої причини. Обидва князі були синами Святослава Ігоревича. У 970 році останній посадив князювати Ярополка в Києві, а Олега «в Деревях». Володимир, який був сином Святослава від наложниці, отримав менш престижний Новгород. Після смерті Святослава Ярополк успадкував київський стіл. У 973–975 роках між Олегом та Ярополком виникла суперечка за права на Деревську землю, на яку зазіхав і воєвода Свенельд. У результаті походу на Овруч, на який Ярополк підбурив Свенельд, загинув Олег. Його смерть у літописі змальовується як невинна, до якої призвели жадібність до влади та бажання помсти Свенельда. Натомість Ярополк представляється як позитивний герой. Він відшукав тіло свого брата та поховав його поблизу града Овруча. Через кілька років подібна доля спіткала і Ярополка. У 977 році розпочалася боротьба за владу між Ярополком і Володимиром. У 980 році Володимир заручився військовою підтримкою варягів, захопив Київ і за допомогою найманців убив Ярополка. Це сталося в резиденції Володимира в Києві, ймовірно, там же його і поховали.

Великі розміри поховальної камери під апсидою церкви мали підкреслити надзвичайний статус похованого, і кандидатура князя Ярополка відповідає цьому контексту набагато більше, ніж кандидатури варяг-християн. Згідно згаданому Якову Мніху, Володимир прийняв хрещення на десятий рік після

вбивства Ярополка: «Каяшется и плакашется блаженный князь Володимиръ всего того, елико створи в поганстве, не зная бога».

Отже, якщо хтось із родичів Володимира і був похований у камері під апсидою Десятинної церкви, то ним, скоріше за все, міг бути Ярополк Святославич. Це тільки припущення, яке можна зробити на підставі порівняння писемних та археологічних джерел. Ярополк у літописі постає як жертва, чия насильницька смерть привела Володимира до влади в Києві. За таких обставин рішення Володимира закласти церкву на кладовищі християн (про це йтиметься нижче) і могилі вбитого брата стає зрозумілим.

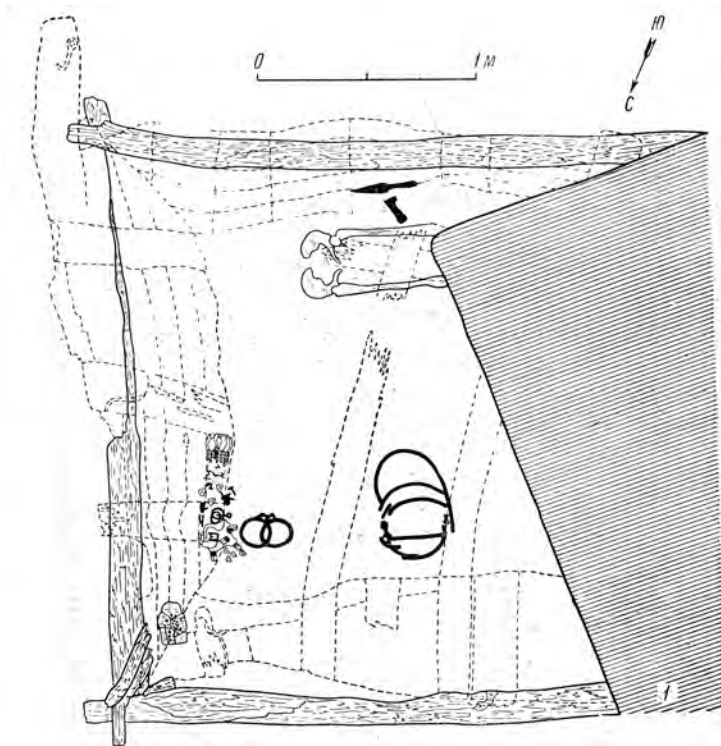
Те, що на місці спорудження Десятинної церкви існував давній міський мотилник, дослідники встановили під час розкопок залишків її фундаментів. У ході цих робіт було визначено, що деякі з поховань розташовувалися нижче рівня фундаментів, що свідчило про більш ранній час цих поховань. Доволі швидко кількість цих поховань зросла, і постало питання про їхнє хронологічне співвідношення зі спорудженою кам'яною церквою.

У IX–X століттях на території Середнього Придніпров'я, як і у скандинавських країнах, люди спалювали своїх померлих (обряд кремації). У Скандинавії становили виняток ранні міські середовища таких осередків, як Хедебю у Данії та Бірка у Швеції: там померлих ховали в ямах та дерев'яних трунах. Появу такого способу поховання пов'язують із поширенням християнства. Так само ховали своїх померлих жителі ранньосередньовічних міст — Лунда в старій Данії та Сігтуни в Швеції.

Не є винятком і кладовище на території Десятинної церкви в Києві, де серед понад сотні досліджених поховань вдалося виділити близько п'яти тілоспалень, 80 тілопокладень та три камерних поховання, які можна віднести як до часу існування мотилника напередодні спорудження Десятинної церкви, так

і до періоду її існування. Встановлено, що сосна, дуб та береза були основними будівельними матеріалами для поховальних споруд. Декілька поховань всередині були обкладені лубом, а окремі містили вуглики.

Камерні поховання суттєво менші за кількістю, проте виділяються як своїми розмірами, так і відносно рівним гендерним розподілом похованих. Як правило, вони являли собою своєрідні будинки мертвих, стіни яких мали зрубну конструкцію (Іл. 3) з дерев'яними перекриттями та іноді дерев'яною долівкою.

3. Зрубне камерне поховання 113, досліджене під фундаментом Десятинної церкви

Камери вставляли у спеціально вириті в землі великі котловани і потім перекривали курганным насипом. Попри те, що камерні поховання відомі у Скандинавії того часу, їхня зрубна конструкція має східноєвропейське походження. Такі самі житлові споруди X століття були знайдені під час розкопок київського Подолу. Використання локальної будівельної техніки в поховальному обряді мало певне ідеологічне навантаження. Немає сумнівів, що їх конструювали місцеві майстри відповідно до скандинавських уявлень про кургани й камери як житла мертвих та візуалізовані маркери володіння землею.

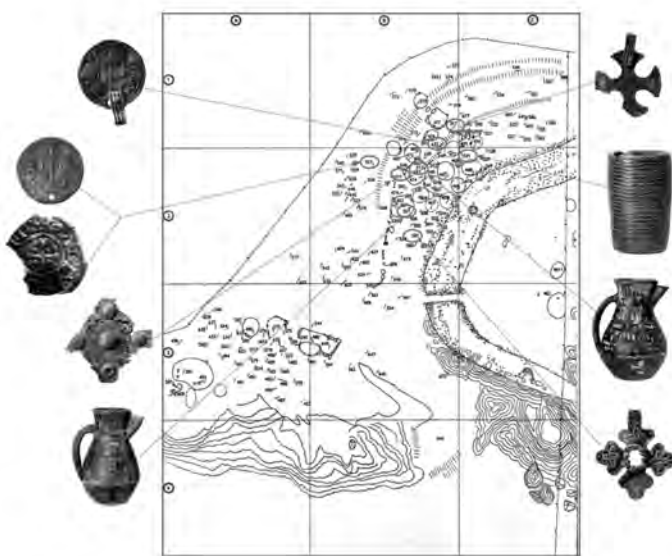
Досліджені на території Десятинної церкви камери асоційовані з чоловіками, жінками й навіть дітьми. На території могильника представлені як безінвентарні, так і доволі багаті на знахідки поховання за обрядом тілопокладення. Серед останніх необхідно відзначити поховання з намистом, з сережками або скроневими кільцями, з гудзиками, стрічками з золотим шиттям, поясом, глиняними горщиками та скляними посудинами.

З огляду на знахідки скандинавських і слов'янських прикрас, а також мадярських речей, окремі поховання на цій території можна датувати в межах другої половини X–початку XI століть. Це найбільш рання група поховань, які можна впевнено датувати часом спорудження Десятинної церкви.

Більшість поховань у шиферних саркофагах датується XI століттям. До XII–XIII століть варто зараховувати поховання з бронзовими гудзиками, золототканим текстилем, скляним посудом та окремі поховання з цеглою під головою. Про їхнє пізнє датування свідчать уламки будівельних матеріалів, які зафіксовані в засипці ям поховань і пов'язані з часом після спорудження Десятинної церкви.

Важливо, що на території Десятинної церкви були знайдені як мінімум п'ять поховань за обрядом кремації. В їхньому існу-

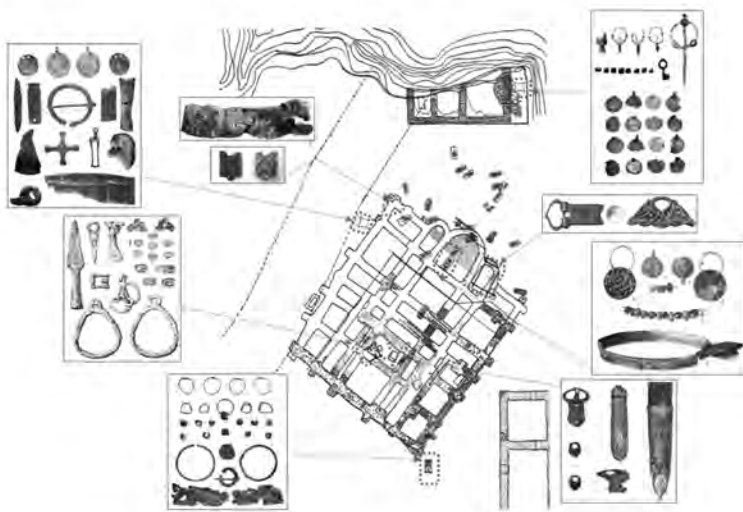
ванні на християнському кладовищі немає нічого дивного. Подібна ситуація, як вже згадувалося, зафіксована у шведському могильнику Бірка: там відомо сім могильників із похованнями як за обрядом кремації, так і інгумації. Одне з них розташоване на плато на північ від укріплення Борг. Там розкопано 196 поховань у камерах та ямах, датованих IX–X століттями. Серед них шість поховань IX століття та три X століття містять речі з християнською символікою (Іл. 4).

4. Поховання з християнською символікою у шведському могильнику Бірка

Кладовище на території Десятинної церкви вважається християнським, попри те, що мінімум 10 поховань здійснені за обрядом кремації. Отже, наявність кремацій на християнських кладовищах є характерною особливістю ранньоміських центрів доби вікінгів.

У контексті дискусії про християнське походження цих поховань є сенс звернутися до дитячих поховань. Згідно зі збіркою ранньосередньовічних законів Ісландії *Grágás*, немовля, яке вмерло, але отримало перше ознаменування хрестом (*prima signatio*), мали поховати на периферії кладовища «там, де зустрічалися освячена та неосвячена земля». Ця ідея пояснює топографію камерного поховання 110, знайденого поза межами північної стіни галереї Десятинної церкви, на краю рову, що відокремлював кладовище від майданчика городища (Іл. 5).

5. Розташування камерних поховань на території Десятинної церкви

У камері виявлено поховання дитини з фібулою, двома срібними гудзиками, набором гральних кісток, фрагментованим гребінцем, маленькою сокиркою, двома точильними брусками, залізним ножом, трьома кабанячими іклами, двома дирхемами-підвісками, хрестовидною накладкою, відром та кістяною

ложкою з вирізаним орнаментом у вигляді плетінки. На одній із монет був видряпаний символ у вигляді хреста.

Ще одне дитяче поховання знайшли під центральною апсидою церкви. Воно містилось у труні, скріпленій залізними цвяхами. Серед знайдених речей — намисто, імітація візантійської монети Василя та Костянтина (869–879), раковина каури та срібна кругла фібула, орнаментована у стилі «Єллінг». З інших знахідок необхідно згадати два бронзові гудзики та срібне окуття дерев'яної посудини.

Стиль «Єллінг» зобов'язаний назвою орнаментативній невеликої срібної посудини та деяким орнаментованим дерев'яним різбленням, знайденим у камерному похованні північного кургану в королівській резиденції Єллінг у Данії. Спорудження камери датоване 958/959 роками, тоді як артефакти, орнаментовані у цьому стилі, дослідники датують серединою X століття.

Ще один артефакт, орнаментований у стилі «Єллінг», представлений роговим вістрям, яке знайдено в похованні за обрядом кремації, знищеному під час спорудження Десятинної церкви. Поховання знайшли поблизу північно-східного кута церкви, воно також містило дві бронзові ремінні бляшки. Ця річ — чудовий приклад південноскандинавського походження, який ми можемо датувати 960-ми роками (Іл. 6).

6 (а, б). Кістяне вістря, орнаментоване у стилі «Єллінг», з поховання за обрядом кремації з розкопок Десятинної церкви Гліба Івакіна

Дещо пізніше, близько 970 року, у похованнях цього кладовища з'являються речі мадярського походження. До таких належить камерне поховання 113, досліджене на захід від центральної апсиди. У ньому знайшли наконечник списа, сокиру, бронзові ремінні бляшки та залізні елементи сагайдака з бляшкою для підвішування, стріли, два стремені, чотири залізні пряжки, відро та фрагментований горщик. Подібні за типом сагайдаки, а також бляшки, відомі в мадярських похованнях X століття. Аналогічна бляшка для підвішування сагайдака, а також ремінна пряжка, трапилися разом з уламками глиняного посуду на дні великого камерного поховання під південною апсидою Десятинної церкви, про яке вже згадували. У камері знайдено також незначні людські кістки та три монети. На одній із них подвійними лініями видряпано хрестоподібний символ.

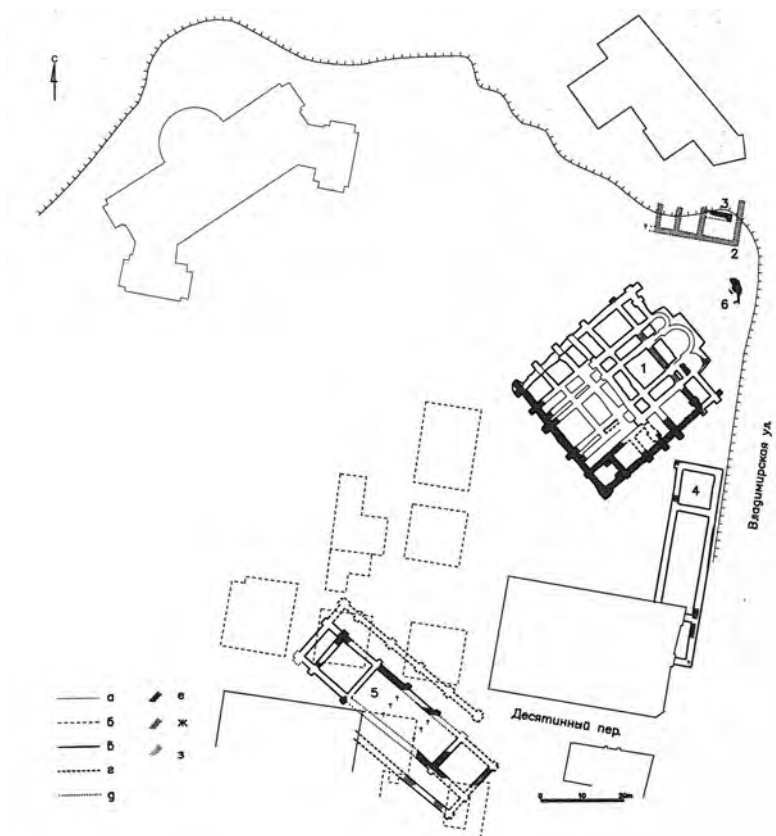
Отже, розглянуті особливості поховальної обрядовості як у Скандинавії, так і на Русі, дають підстави вважати християнськими значну кількість поховань могильника, що передували Десятинній церкві. Такий висновок підтверджують і писемні джерела. У договорах Русі з греками 911 та 944 років згадуються полонені християни, які прибували до Русі з різних країн. Крім того, в останньому договорі згадуються хрещені руси. Також є інформація, що жінкою князя Ярополка—сина Святослава—була грекиня, у минулому черниця. Це вказує на те, що християнство було поширене серед різних соціальних верств населення. Все це дає підстави для висновку, що напередодні хрещення Володимира в Києві існувала доволі значна кількість людей, знайомих із християнством.

Десятинна церква і палаці Володимира

Яку саме церкву освятив Володимир у 996 році, не так очевидно, як здається, оскільки під 1039 роком літопис повідомляє про ще одне її освячення. З іншого боку, найбільш рання згадка про церкву, датована близько 1017 року, зустрічається в творі Тітмара Мерзебурзького. Тітмар називає її «церквою мученика Христового папи Климента», натякаючи на реліквії Климента як головну святиню Десятинної церкви. Останні, як стверджує літописець, разом зі священним посудом, іконами та мощами святого Фіва та «інших святих» були принесені Володимиром із розореного ним Корсуня-Херсонеса.

Датування поховань під фундаментами Десятинної церкви й особливо князівського поховання в дерев'яному саркофазі, про яке йтиметься пізніше, дають підстави вважати, що наприкінці X та початку XI століть церква, яку ми сьогодні вважаємо Десятинною, ще не була побудована. Їхньою попередницею могла бути інша споруда.

Найдавнішими прийнято вважати фундаменти та підвальне приміщення трикамерної прямокутної споруди на північний схід від Десятинної церкви (Іл. 7).

7. План розташування палаців поблизу Десятинної церкви
(за Денисом Йолшиним)

Будівля орієнтована з півночі на південь. Встановлено, що споруда збереглася частково—зафіксовано її західну стіну завдовжки 21 м. На схід від стіни відходили три попереківі стіни завдовжки 5–10 м. Фундаменти споруди були складені з великих каменів, а стіни—з цегли з прошарками каменів. У фундаментних ровах зафіксовані сліди дерев'яних конструкцій. В середині споруди знайшли залишки горілого дерева, шиферних різьбле-

них плит, фресок та мозаїчної смальти, а також великі скляні віконниці круглої форми, дверну лиштву з мармуру та шиферу. Біля північної стіни палацу трапилася плитка з зображенням тризуба Володимира (Іл. 8).

8. Плитка з зображенням тризуба Володимира. ©ННМІУ

Для інтерпретації цих залишків важливим є висновок консультаційної ради, яка відбулася 2 серпня 1936 року у зв'язку з їх знахідкою. До складу ради входили як визнані археологи (Теодосій Мовчанівський), так і окремі історики мистецтва та архітектури давньої Русі (Іполит Моргилевський), тому не довіряти їй немає підстав. Рада зробила висновок про існування на цьому місці не однієї, а двох різночасових споруд. Одну з них — забутовку з неправильної форми каменю (залізястого пісковика) та споруджену на ній цегляну кладку, що збереглася 0,40–0,55 м заввишки (закінчення фундаменту та стіни будівлі), дослідники пов'язали з кінцем X-го або XI століттям. На південь від цих залишків,

на цьому ж рівні, знайшли кілька груп розчину з цем'яною та шматків рожевого кварциту, які дослідники пов'язали з іншою будівлею (Іл. 9). Однак через те, що всі рештки давніх споруд виявили в надзвичайно порушених шарах ґрунту, а поміж окремими групами було розчищено сліди траншей і розкопів Вікентія Хвойки та його попередників-скарбошукачів, точне співвідношення між цими двома спорудами встановити не вдалося.

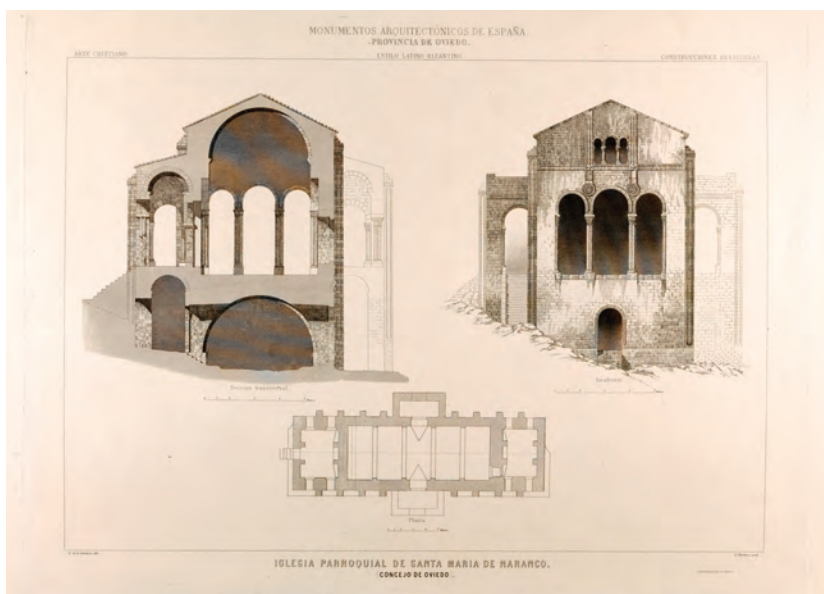

9. Фото фундаментів палацових споруд (Архів НМІУ)

Русь запозичила у Візантії будівельну техніку, але прямокутних палаців імперія того часу не знала. Візантійські палаці—це складні архітектурні агломерації з багатофункціональними приміщеннями, зокрема й церквами.

Палаці витягнутої прямокутної форми невідомі ніде в Європі IX–X століть, окрім Астурії на півночі сучасної Іспанії. Там, на

протипагу гегемонії завойовників — омейядської ісламської династії, астурийська еліта створила державне утворення, яке позиціонувало себе послідовниками візиготської монархії. Однак започатковані астурийцями центри не мали нічого спільного з урбаністичною традицією пізньої античності. Ов'єдо, Правія та Гійон постали як абсолютно нові ранньосередньовічні центри влади. Астурийське королівство повністю сформувалося під час правління короля Раміро I (842–850), і саме протягом цього часу були створені найвизначніші архітектурні пам'ятки. Серед останніх найвідомішим є палац Святої Марії Наранко (*Palacio de Santa Maria del Naranco*), розташований на схилі гори Наранко неподалік від Ов'єдо (Іл. 10).

10. Палац Святої Марії Наранко (за Хосе Амадором де лос Ріосом)

Палац збудований у відриві від архітектурних традицій попереднього пізньоримського часу. Для нової архітектури були характерні вузькі споруди з великими склепінчастими внутрішніми просторами, а також підтримуючі контрфорси. Для таких споруд використовували добутий у кар'єрах камінь.

Дослідники пропонують виділяти п'ять хронологічних фаз цієї пам'ятки. Вважається, що у первісній формі споруда мала прямокутну форму 11,63 x 3,95 м. У декоративних мотивах палацу бачать візантійські й навіть близькосхідні впливи. Два поверхи палацу мали діжкоподібні склепіння. На верхньому поверсі з кожного кінця розташовано аркадний портик. У західному портику міститься вівтарі з написом про його освячення 23 червня 848 року королем Раміром I та його дружиною Патерною у відновленій церкві Діви Марії. Вважається, що споруда спочатку використовувалась як палац, який пізніше перетворили на церкву. Цей архітектурний проєкт Раміро дослідники розглядають як матеріальне свідчення процесу державотворення Астурійської монархії, викликане необхідністю короля маніфестувати його рівноправ'я як з омейядським еміром, так і з каролінгським імператором.

Як пояснити запозичення Володимиром палацової архітектури Астурії? По-перше, спорудження палаців під час правління Раміро I збіглося з його боротьбою проти морських набігів вікінгів. Відомим є похід 844 року. Проте напади норманів на Іспанію відбувалися і пізніше—у 858–859, 884, 969, 984, 1016, 1018 і навіть 1050 році. Серед них були як норвежці, так і данці. Про одного з них—ярла Ульва, який служив данському конунгу Свену Ульвсону (Естрідсону) у XI столітті згадує «Сага про Кнютлінгів»: «Він був великим воїном. Він ходив у вікінгський похід на захід і захопив Галіцуланд і вчинив там спустошення і великий грабунок». Іспанська Галісія розташована на північному

заході Піренейського півострова і межує на сході з Астурією. Така географія робить можливим припущення про те, що саме під час одного з таких походів вікінги могли відвідати Астурію і побачити палац, споруджений Раміро I. Про палац могли знати і численні раби-християни Києва, про яких згадують джерела. Не можна виключати, що саме подібно до палацу Святої Марії Наранко, прямокутна споруда на північний схід від Десятинної церкви відігравала роль церкви. На це вказує знайдений в одному з розкопаних приміщень процесійний візантійський хрест (Іл. 11а, 11б).

11а. Візантійський процесійний хрест X століття, знайдений під час розкопок палацу Вікентієм Хвойкою (фото Дмитра Клочка). ©НМІУ

11б. Зображення св. Феодора в середохресті процесійного хреста X століття. ©НМІУ

Оскільки деякі з декоративних плиток, знайдених у руїнах палацу, мали той самий символ, що і на монетах Володимира, можна зробити висновок про їхню одночасну появу. Знайдений хрест може вказувати на багатофункціональність цієї споруди, де могли відбуватися і релігійні дії. У будь-якому випадку, це може бути один із хрестів, які Володимир захопив під час походу на Корсунь. У візантійській «Хроніці Скіліци» є дотична до нашої дискусії мініатюра, на якій зображено встановлення імператором Никифором II «захоплених хрестів» у соборі Софії в Константинополі. Відомо, що у Великому палаці в Константинополі процесійні хрести, разом з іншими реліквіями та інсигніями імператорської влади, зберігалися в палацовій церкві святого Стефана. Хрести використовували під час коронацій, церемоніальних прийомів і процесій, приурочених до певних свят. Найближчою аналогією київській знахідці є срібний процесійний хрест з Адріанополя, датований X століттям.

12. Шиферний саркофаг, знайдений біля північної стіни Десятинної церкви

Шиферний саркофаг, знайдений біля північної стіни Десятинної церкви, за формою подібний до згаданого палацу Святої Марії Нананко (Іл. 12).

Деякі дослідники припускали, що його форма й частково декор є місцевою імітацією мармурового саркофагу Ярослава Мудрого, який датується VI століттям. Форма шиферного саркофагу, як і його декор, являють модель базиліки—можливо тієї, яка існувала в Києві напередодні спорудження Десятинної церкви. Для цієї ранньої споруди було характерне поєднання як світських, так і релігійних функцій, які пізніше розділили. Західноєвропейські витоки палацової архітектури Володимира пояснюють і назву «Десятинна». Така форма забезпечення церкви, невідома у Візантії, але типова для Західної Європи щонайменше з часів Карла Великого.

Розмежування світської та релігійної функцій ми бачимо у спорудженні Десятинної церкви та південно-східного палацу. Його зафіксовані рештки мали прямокутну форму 44 м завдовжки та 11,5 м завширшки. Поперечні стіни розділяють палац на два квадратні бокові приміщення та одне прямокутне центральне. У деяких місцях рову траплялися шматки великого кварциту на розчині з цем'янкою, жовтого пісковика, а також смальта та фрагменти фресок.

Палац, з огляду на характер знахідок і стратиграфічні спостереження, проіснував доволі короткий період. Його замінила нова палацова споруда, розташована на південний захід від Десятинної церкви. Орієнтація цього палацу відповідно до західного фасаду церкви свідчить про те, що він був збудований після того, як побудували церкву. Палац мав поперечні стіни, які ділили споруду на п'ять прямокутних приміщень. З зовнішнього боку фасаду через 7,5–8,5 м розміщувалися лопатки-контрофорси, яких не мали північно-східний та південно-східний палаци. Зі східного боку була

зафіксована ще одна стрічка фундаменту, інтерпретована дослідниками як фундамент відритої галереї. Фундамент палацу складений з великого каменю на розчині з цем'янкою. Зафіксовані розміри будівлі складають 52,8 x 17,6 м. У засипці рову фундаменту траплялися уламки фресок та мозаїк. Вважається, що палац був двоповерховим, ймовірно з шатроподібним перекриттям, причому другий поверх можливо мав зрубну конструкцію.

Довгі вісі північно-східного та південно-східного палаців орієнтовані чітко по сторонах світу і перетинаються під прямим кутом, що вказує на їхнє одночасне планування. Можна припустити, що спочатку спорудили південно-східний і північно-східний палаці, тринефну частину церкви без нартексу і лише дещо пізніше звели галереї церкви та південно-західний палац.

Якщо підсумувати висновки археологів архітектури, то єдиними аргументами на користь більш-менш одночасного датування усіх палацових споруд і Десятинної церкви є подібність укріплення фундаментних ровів за допомогою дерев'яних лежнів, а також використання брил рудого піщаника та кварциту. Проте за таким самим принципом були облаштовані фундаментні рови збудованих у 1030-ті роки Софійського собору, Золотих воріт, церкви на території митрополичої садиби, світської прямокутної споруди на вулиці Ірининській, церкви в садибі Національної академії образотворчих мистецтв та архітектури (колишній Художній інститут), церкви Богородиці у Кловському монастирі, а також пам'яток XII століття — церкви Спаса на Берестові та храму Михайлівського Золотоверхого монастиря. Відомо, що піщаник використовувався для спорудження Золотих воріт та стіни митрополичого двору, тоді як використання червоного кварциту зафіксовано у стінах Михайлівської церкви Видубецького монастиря, закладеного у 1070 році. На дні фундаменту останнього досліджені також дерев'яні лежні.

Використання кварциту й дерев'яних лежнів відзначено й у церквах поза межами Києва, наприклад, у Борисоглібській церкві у Вишгороді, датованій кінцем XI століття. Дерев'яні лежні і піщаник знайдені у фундаменті церкви кінця XI–початку XII століть у селі Зарубинцях—літописному Зарубі.

Особливості конструкцій фундаментів Десятинної церкви, південно-східного та південно-західного палаців близькі до архітектурних пам'яток Русі датованих XI–першою половиною XII століть. Для датування церкви X століттям немає переконливих археологічних аргументів (немає культових предметів, а також поховань, які б могли бути пов'язані з церквою цього часу), за винятком окремих блоків із піщаника з зображенням грецьких літер. Останні палеографія датує X століттям, проте вони вмуровані у стіну церкви, яка була споруджена тільки у XII столітті. З території церкви походять 13 цеглин із зображенням тризуба—символа Володимира. Однак за своїми розмірами вони значно відрізняються від цегли, знайденої в залишках стін церкви. Дослідники схильні датувати їх XI століттям і пов'язують із «невідомою малою архітектурною формою» всередині церкви, спорудженою після побудови всього храму.

Отже можна припустити, що найдавніша «церква» Києва була багатофункціональною кам'яною спорудою, де проводилися як ритуали влади, так і релігійні відправи. Будівництво кам'яного тринефного храму відбувалося наприкінці X–початку XI століття. У 1017 році він стояв, але остаточно був завершений лише в 1039 році. Церкву свідомо спорудили у безпосередній близькості до християнського кладовища, яке функціонувало на цій ділянці з другої половини X-го до початку XI століть. Одним з останніх поховань тут було «князівське» поховання зі зброєю, яке і за археологічним, і за радіовуглецевим методом датоване між 1011 та 1014 роками.

Князівські поховання Десятинної церкви

До утвердження християнства князів ховали у великих курганах. У літописі є згадки про Олегову та Дірову могили. Ми знаємо також, що можновладців ховали під курганними насипами у великих поховальних камерах зі зброєю та іншими предметами, що підкреслювали високий статус похованого. Практика поховання князів у церквах закріплювалася повільно і мала свої особливості. Для візантійської традиції поховання в церквах та ще й зі зброєю неприпустимі: «...не тщимся грешныхъ окаяныхъ телесъ своихъ класти въ церкви, иже не суть достойни». З середини XI століття місцями поховань князів стають Софійський собор у Києві та Новгороді, а впродовж XII століття князів ховають у заснованих ними монастирях. Десятинна церква в цьому контексті виглядає дивною колекцією поховань непопулярних або маргінальних князів.

З літопису відомо, що в церкві було поховано сім осіб із князівським статусом. Двоє з них—Володимира та його дружину Анну (1015)—поховано в кам'яних саркофагах. За даними Тітмара Мерзебурзького, саркофаги Володимира та його дружини стояли посередині церкви. Таке близьке до вітваря розташування поховань не є типовим для Візантії. Це вказує на те, що або церкву ще не збудували повністю, або саркофаги стояли

в іншій будівлі, наприклад, у згаданому вище палаці, який використовувався як церква до завершення спорудження тринефного храму з галереями.

У 1044 році кістки князів Ярополка та Олега Святославичів викопали, охрестили та поховали в церкві. Обидва були братами Володимира, тому перенесення їхніх останків у збудовану церкву мало сенс.

Подібний випадок перепоховання відомий у Данії. Харальд Синьозубий, який охрестив країну, переніс останки свого батька—короля Горма—з його кургану до поховальної камери в спеціально спорудженій церкві в Єллінгу. Спорудження церкви в Єллінгу датоване до 990 року, тобто дещо раніше часу освячення Десятинної церкви.

Серед інших прикладів перенесення кісток можна згадати перенесення останків ісландця Егілля Скаллагрімссона в церкву, споруджену його родичами. Кістки Егілля містилися під вівтарем, що дуже нагадує місце розташування камерного поховання під Десятинною церквою. За церковними канонами перед освяченням церкви всі могили язичників мали перенести на інше місце. Натомість поховання християн могли залишатися нижче рівня долівки, залишаючись так непомітними. При цьому керувалися ідеєю про те, що місця для священних відправ не мали бути місцями поховань. Іншим важливим чинником було уявлення про те, що останки нехрещених осіб могли осквернити християнську землю.

Враховуючи все це, можемо зробити висновок, що поховання, досліджені під фундаментами Десятинної церкви та навколо неї, були християнськими, а саме місце розглядалося як освячене. Відомо, що розмір священного простору церкви або храму, який гарантував право недоторканності залежно від розміру та статусу церкви, складав від 30-ти до 60 «кроків». Захисна стіна

нерідко визначала цей недоторканий простір. Деякі християнські кладовища могли закладати в межах освяченої землі навіть до того, як на ній спорудять і освятять церкву.

Інша важлива стаття християнського канону стосується осквернення (лат. *exsecratio* або *pollution*) священної території. Причинами цього могли бути пошкодження церкви або її вівтарю, вбивство або насилля, які могли статися в церкві. Навіть поховання язичників розглядалося як осквернення святої землі. В усіх цих випадках церкву необхідно було висвятити заново.

Перепоховання, як і добудову Десятинної церкви, ймовірно ініціював Ярослав. Навряд чи іноземцю-митрополиту була відома історія та місця поховання князів Ярополка та Олега. Обидва, хоч і були родичами Володимира, є доволі маргінальними фігурами. Цю маргінальну традицію продовжують і наступні поховання в Десятинній церкві. Ярослав доклався до її завершення, але також заснував Софійський собор — і так обрав його місцем свого поховання. Аналогічно його син Володимир заснував однойменний собор у Новгороді, де й був похований. Не виключено, що для побудови Софії Ярослав частково використав мармур, яким була прикрашена Десятинна церква. У будь-якому випадку, впадає в око датування мармуру як із Десятинної церкви, так і з Софійського собору VI століттям.

У 1078 році в церкві поховано сина Ярослава — Ізяслава. Останній, за правом старшинства, після смерті батька у 1054 році отримав у володіння Київ. У 1068 році проти нього повстали кияни. У 1069 році за допомогою військ польського князя Болеслава Ізяслав повернув Київ. Проте в 1073 році Ізяслава вигнали з київського столу його брати. Він був змушений знову шукати притулок у Польщі. Тільки в 1077 році за допомогою поляків Ізяславу вдалося повернути київський стіл. У 1078 році князя вбили на Нежатиній ниві в спільному поході з братом Всеволо-

дом проти Олега Святославича. Ізяслава поховали в кам'яній мармуровій раці в Десятинній церкві. Очевидно, що кияни не любили князя і не раз його зраджували. Не любили Ізяслава і печерські монахи, оскільки він «надеся на богатство» на противагу їхньому монастирю заснував свій приватний, на честь святого Дмитра, і перевів туди на ігуменство настоятеля Печерського монастиря Варлаама. Після смерті Ізяслава церкву підтримував його син Ярополк, який від свого «именя» надав їй десятину.

Востаннє Десятинна церква виступила місцем поховання у 1093 році—для князя Ростислава Мстиславича, онука Ізяслава. Ми нічого не знаємо про нього і про те, чому його поховали саме в Десятинній церкві.

Загадкове поховання в дерев'яному саркофазі

Загадкове поховання, про яке йтиметься, було знайдено у 1939 році на північ від фундаменту, що з'єднував лінію південних стовпів західної частини центрального нефу. Там паралельно рову фундаменту та під рівнем давньої підлоги виявили дерев'яний ящик із похованням, частково порушеним під час будівництва церкви (Іл. 13, 14).

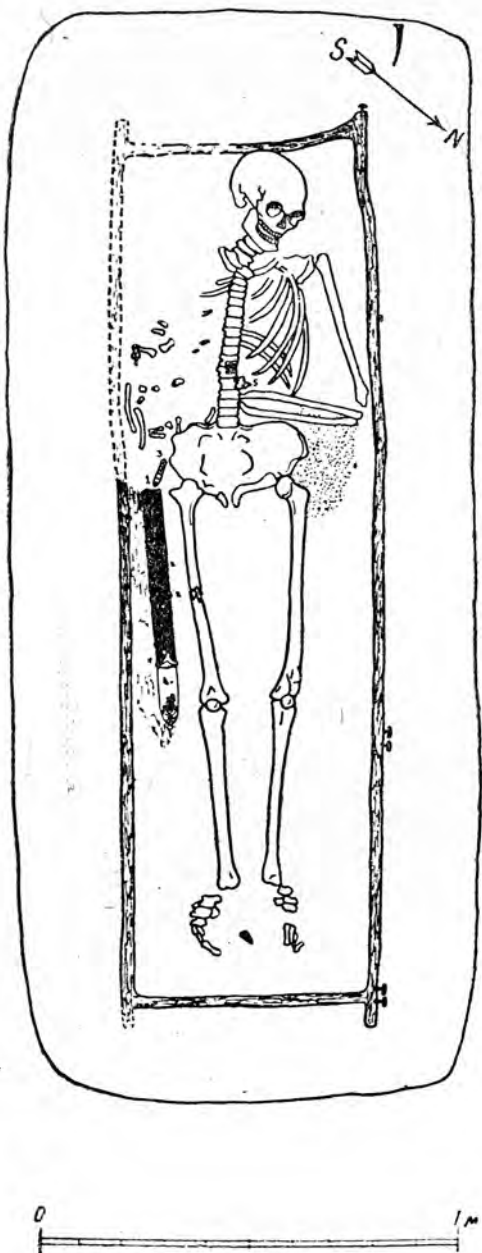
Скелет лежав на спині, орієнтований головою на південний захід, а ногами — на північний схід. Череп лежав на лівій скроні, він добре зберігся, усі зуби були в хорошому стані. Ліва рука лежала поперек живота, права — через обвал або з інших причин — була пошкоджена, тому визначити її початкове положення важко. Скелет лежав у прямокутному ящику 2,22 м завдовжки, 0,65 м завширшки та близько 0,50 м заввишки. Західна стінка труни прогнулася та уперлася в тім'я скелета.

Український біоархеолог Олександра Козак детально дослідила кістки. На її думку, похованим був юнак у віці (14)16–18(20) років. Він мав доволі широкі плечі і страждав на підвищення внутрішньочерепного тиску, яке супроводжувалося головними болями. Судячи з розвитку скелету, фізичних навантажень зазнавали переважно його плечовий пояс та права рука. Дослідниця звернула увагу на сліди фізичного навантаження у

задній частині тазу, що, на її думку, може бути наслідком носіння обладунку або тривалої їзди верхи. Були ідентифіковані сліди травм. Так, травмований зап'ясток лівої руки та зламана ключиця могли бути наслідком падіння з висоти. Ці травми добре загоєні. Натомість незадовго до смерті юнак отримав травму лівої гомілки. Є підстави припускати, що це була відкрита рана, наслідком якої стала гематома та запалення на поверхні лівої гомілкової кістки. За життя хлопець страждав на хронічний фронтит і середній отит, що, ймовірно, пов'язано з тривалим перебуванням на холодному відкритому повітрі. Хоча причину смерті чоловіка визначити важко, привертає увагу незагоєність травми над лівим надбрів'ям. Як вважає Олександра Козак, рана могла бути нанесена в час смерті.

Вздовж правої ноги похованого лежав залізний меч. На ньому частково збереглися дерев'яні піхви зі срібним ажурним наконечником. Збоку на лезі у бік кісток ніг—дві накладні бляшки серцевидної форми, ймовірно від реміня, на якому підвіщувався меч. У ногах було знайдено залізний наконечник

13. Поховання у дерев'яному саркофазі
(за М. К. Каргером)

14. Поховання з мечем у дерев'яному саркофазі під час розчистки.
©ІА НАНУ

стріли. Поруч із плечем у тому ж напрямі знайдено пряжку. Під мечем знайдено великий шмат дерева, пофарбований у яскравий жовтувато-рудий колір.

Верхня та нижня частина наконечника піхов меча прикрашалися окремо відлитими в сріблі деталями. Верхня—деталлю у вигляді голови фантастичного звіра, а нижня—мотивом плетення або комбінованим плетеним і вегетативним орнаментом (Іл. 15).

За особливостями декору подібні наконечники піхов меча поділили на «псевдовізантійську» та «скандинаво-балтійську» групу. Висловлювалося припущення, що центр виробництва першої групи розташовувався в Києві, тоді як походження другої пов'язували з південно-східною Прибалтикою. Проте сьогодні очевидно, що прибалтійські наконечники походять із вто-

15. Наконечник піхов меча з поховання в дерев'яному саркофазі. ©НМІУ

ринних і пізніших археологічних контекстів. Їхня стилістика не притаманна мистецтву балтів. З іншого боку, матриці для виготовлення нижньої частини наконечника такого типу, орнаментовані у вигляді плетінки та вузла, знайдені під час розкопок у Новгороді та в Брянській області, що свідчить про паралельне існування ще одного варіанту таких наконечників. На жаль, жодного цілого наконечника цього типу не збереглося, але те, що матриці знайдені у різних місцях, свідчить про мобільний характер виробництва цих декоративних елементів зброї. Окрім територій Русі та Балтії, поодинокі знахідки високих наконечників зафіксовані у скарбах Польщі та Готланду. Два наконечники, знайдені у скарбах Готланду, датовані близько 999 та 1031 роками, тоді як польський наконечник трапився у скарбі, датованому близько 1018 роком, а новгородська матриця знайдена в об'єкті першої половини XI століття.

Походження обох груп наконечників варто пов'язувати з Середнім Подніпров'ям. Там вони сформувалися під впливом скандинавських, візантійських та мадярських художніх впливів.

Знайдені у похованні речі належать двом стилістичним традиціям: скандинаво-мадярській та псевдовізантійській. Попри високий процентний склад срібла в цих предметах, за характером домішок вони суттєво відрізняються.

Скандинаво-мадярська традиція репрезентована наконечником піхов меча. Тут спостерігаємо високий процент домішків до срібла міді. У металі зафіксовані вісмут, цинк та навіть золото.

Псевдовізантійська традиція представлена наконечником ремня, серцевидними бляшками та пряжками портупеї. За складом елементів домішок вона близька до скандинаво-мадярської. Відмінності в домішках міді, заліза, свинцю та цинку виявили в складі серцевидних бляшок та наконечника портупеї: до срібла та міді, окрім заліза та свинцю, було додано олово.

Дуже подібний за орнаментикою декор срібних із черню та позолотою наконечника та хрестоподібної накладки від вуздечки, які знайшли в 1909 році біля колишнього села Старошведське (нині Зміївка) сучасного Бериславського району на Херсонщині (Іл. 16).

16. Хрестоподібна накладка від вуздечки, знайденої біля Зміївки Бериславського району на Херсонщині (фото Андрія Лопушинського)

Близький за мотивом вегетативний орнамент можна бачити на невдалій імітації перехрестя меча, знайденого під час розкопок Сігтуни в Швеції (Іл. 17).

17. Уламок перехрестя меча із Сігтуни (фото Анни Хед)

Можна припустити, що навершя меча з поховання в Десятинній церкві виглядало так само, як срібне руків'я парадного меча з Карабчіїва, також прикрашене вегетативним орнаментом із черню.

Подібний склад елементів спостерігається в наконечнику ремня та серцевидних накладках (Іл. 18).

Водночас пряжка та наконечник піхов меча суттєво відрізняються за складом. Відмінність і в орнаментальному стилі дозволяє зробити висновок, що вони виготовлялися в різний час та різними майстрами.

Поміркуємо, ким могла бути похована особа.

18. Срібні наконечник ремня та серцевидні накладки з поховання в дерев'яному саркофазі. ©НМІУ

Усі знайдені в похованні предмети, попри різну стилістику, виготовлені з дорогоцінного металу—срібла. Меч є статусним предметом, а також символом влади й могутності. Поховання зі зброєю в руських церквах невідомі, і цей випадок радше вказує на час незабаром після прийняття християнства, коли воно було насамперед ознакою статусу. Це підтверджує і серія радіовуглецевих аналізів, які вказують на які вказують на початок XI ст. як ймовірну дату поховання.

Поховання здійснили тоді, коли спорудження церкви ще не завершили, а от місце було відоме як кладовище соціальної верхівки. Під фундаментами церкви археологи дослідили як жіночі, так і чоловічі поховання зі зброєю, арабськими та візантійськими монетами, срібними прикрасами в південноскан-

динавському стилі «Єллінг» та фрагментами шовкового одягу. Рідкісна знахідка — деталь шолому, а саме маска для захисту обличчя — також знайдена тут (див. нижче). Її найближчі паралелі відомі на Готланді та в Данії. Отже, ці знахідки підкреслюють виняткове значення цієї місцевості і вказують, що похований був представником князівської родини. Достовірних писемних свідчень замало для того, щоб бути стовідсотково впевненим стосовно походження цієї особи.

За літописами у Володимира було дев'ять або 12 синів. Кількох із них ми можемо одразу відкинути, а саме — Бориса, Гліба, Ярослава, одного з Мстиславів та Святополка, які або померли пізніше, або їхнє місце поховання відомо.

Вишеслав, народжений від чешки, був найстаршим і помер у Новгороді. Деякі дослідники датують рік його народження до 978/979 року, а смерті — близько 1010-м. Проте ці дані ґрунтуються на пізніх свідченнях, і тому не є певними.

Після смерті Вишеслава в Новгороді був посаджений Ярослав. Його братами від матері Рогнеди були Ізяслав, Мстислав та Всеволод. Перші два, ймовірно, померли у місті їхнього княжіння — Полоцьку. Місце смерті Всеволода невідоме, і він взагалі більше ніде не згадується. Полоцький князь Ізяслав — старший син Рогнеди і батько Брячислава (або Всеслава за Іпатіївським літописом) — помер у 1001 році, а його син — двома роками пізніше. Місця їхніх поховань прямо ніде не вказані. Мстислав, за припущеннями деяких дослідників, народився близько 980 року і помер молодим. Місце його поховання невідоме. Всеволод, якого Володимир посадив у місті Володимирі (сучасний Володимир-Волинський), народився близько 988 року. Ймовірно, він княжив на Волині до 1015 року, коли його замінив Святослав.

Ще є таємничі Станіслав, Судислав та Позвізд, які згадуються лише в літописній статті під 988 роком. Ім'я останнього є унікаль-

ним і серед імен руських князів невідоме. У Рогозькому літописі, у переліку імен синів Володимира, замість Позвізда згадується Василько. За «Анонімним оповіданням про святих князів Бориса та Гліба» в редакції Торжественника XVI століття, Станіслав був князем у Смоленську, Судислав — у Пскові, а Позвізд — на Волині. Ці самі свідчення подані і в Густинському літописі. Однак всі вони не є певними, оскільки походять із пізніх джерел.

У візантійському агіографічному джерелі «Житіє святої Параскеви Епіватської» згадується син руського архонта (князя), який був хворий на ноги і ходив на милицях. Дослідники припускають, що йдеться про сина Володимира — Ярослава, який кульгав. Але оскільки перебування Ярослава в Константинополі ніде документально не підтверджено, питання про ім'я цього князя залишається відкритим. Дослідження кісток із поховання в Десятинній церкві свідчить, що наявні пошкодження на кінцівках не дають підстав для твердження про тотожність похованого з князівським сином, згаданим у візантійському джерелі.

Отже, можна стверджувати, що наразі немає жодних підстав для того, щоб пов'язати досліджене поховання з відомими нами з літопису князями — синами Володимира. Разом з тим, вироби зі срібла, а також меч, знайдені в похованні, вказують на високий соціальний статус похованого. Поховання зі зброєю в церкві нетипові для давньоруських часів, і Десятинна церква не є винятком. Частину поховання пошкодили під час закладки фундаменту, що вказує на те, що його здійснили до того, як храм добудували. Це означає, що будівництво церкви продовжувалось після 1011 року (дата поховання) і було завершено в 1039 році, коли, за літописною згадкою, церкву освятили.

Про що розповідають старожитності, знайдені на території Десятинної церкви

На території Десятинної церкви в похованнях, які передували її спорудженню, а також за випадкових обставин, знайдено низку артефактів, що за походженням пов'язані з різними культурними середовищами.

Скандинавія

Скандинавські старожитності мають кілька категорій: озброєння, предмети особистого використання та прикраси.

Озброєння представлено лицевою частиною композитного шолому і списом, знайденими на території Десятинної церкви випадково.

Елементи прикрас і одночасно одягу репрезентує кільцева фібула з довгою голкою з камерного поховання 112 та срібний гачок для обмоток ніг, знайдений на дні описаного вище поховання 16.

Згадана фібула (Іл. 19) виготовлена зі срібла та вкрита позолотою (близько одного грама). Діаметр кільця—52 мм, перетин кільця—4 мм, довжина голки—133 мм. Загальна вага—113,25 г. Кільце фібули незімкнене, на ньому розташовані дві напускні

а

б

19 (а, б). Скандинавська кільцева фібула з довгою голкою з камерного поховання 112. ©НМІУ

намистоподібні кульки, орнаментовані з лицьового та зворотнього боку різним орнаментом. З лицьової сторони, яку визначає вигнутий бік голки, кульки орнаментовані мотивом плетених вузлів, характерних для скандинавського стилю «Борре». Зворотній бік кульок прикрашений плетеними «розетками», контур яких заповнений черню. Плетіння на розетках—не

певне в деталях і репрезентує скандинавську імітацію мотиву, характерного для мистецтва Ірландії доби вікінгів. Ще одна така кулька одягнута на голку. Такий варіант застібок відомий у чоловічих похованнях і скарбах, знайдених на території Русі і в Скандинавії.

Гачок для обмоток ніг дещо опуклий і оформлений у вигляді голови фантастичного звіра з круглими очима (Іл. 20). Права сторона та нижня частина з гачком відламані. Над верхнім краєм збереглися два отвори для кріплення. Для розуміння функціонального призначення цього предмету необхідно звернутися до шведського могильника Бірка, де в чоловічому похованні за номером 905 нижче колін була зафіксована пара подібних гачків. Гачки прикріплювали до одягу, що покривав гомілку і, ймовірно, був подібний до обмоток ніг. Такі обмотки були зроблені з грубої вовняної тканини. Кожен гачок чіплявся до залізного кільця, вшитого в нижній край смуг тканини, що намотувалися трохи нижче колін. На залізних кільцях збереглися крихітні залишки органічного матеріалу, що привело дослідників до висновку, що такі смуги робили з льону або вовни з полот-

20. Скандинавський гачок для обмоток ніг. ©НМІУ

няною підкладкою. Гачки з'явилися в середовищі скандинавів під впливом моди, яка побутувала в англосаксів. В останніх відомих як срібні, так і бронзові гачки, прикрашені у стилі «Тревідл» (Trehviddle-style). Більшість із них виготовлені з тонкого листового срібла, але є й такі, що виготовлені з литого срібла. Знахідки гачків зафіксовані в таких центрах, як Йорк та Бірка, і це наштовхує на думку, що саме вони були тим середовищем, де гачки запозичили скандинави. Київська фрагментована знахідка має сліди дії вогню, і це дає підстави вважати, що вона походить з більш раннього поховання за обрядом кремації. Цьому не суперечить і її стилістична приналежність стилю «Борре», датованому X століттям.

У добу вікінгів жінки носили три типи одягу: сорочки, строї з бретелями та плащі або накидки. Перші з них застібувалися за допомогою маленьких круглих фібул, другі—парою овальних або так званих черепахоподібних застібок, треті—рівноплечними фібулами. Існували й інші типи фібул—дугоподібні з шайбою та трилисні, які носили в різні періоди в окремих регіонах Скандинавії. Проте тут ми будемо говорити лише про типи застібок, найбільш поширені на Русі.

На території Десятинної церкви поки не знайдено жодної черепахоподібної фібули. На сьогодні відомі лише два типи знайдених тут скандинавських фібул: рівноплечна та маленька кругла застібки.

Уламок розмірами 25 x 30 мм рівноплечної фібули знайдено у 1911 році під час розкопок Дмитра Мілеєва на території Десятинної церкви. Це єдина знахідка на території України. Загалом такий тип прикрас датується в Скандинавії другою половиною IX століття. Однак через те, що фібула фрагментована, а обставини її знахідки невідомі, ми не можемо впевнено стверджувати щодо її раннього датування.

У камерному похованні 122 знайдено круглу маленьку срібну фібулу з позолотою, прикрашену сканно-зерненим орнаментом (Іл. 21). Діаметр прикраси, за публікаціями, становив 28 мм. На зовнішньому боці фібули зображено S-подібно вигнуте тіло фантастичного звіра. На зворотньому боці застібки збереглося кільце для підвішування з зав'язаними подвійним вузлом кін-

21. Скандинавська кругла фібула, орнаментована в стилі «Єллінг»
(за М. К. Каргером).

цями. У прикрасі не збереглися голка з приймачем, тримач голки та більша частина сканного обрамлення. Дослідники відзначають, що на момент знайдення на кільці можна було спостерігати залишки тканини. Фібула знайдена на грудях, що вказує на те, що вона скріплювала розріз сорочки. У шведському могильнику Бірка близько половини поховань, у яких була знайдена тільки одна така фібула, інтерпретуються як дитячі.

З камерного поховання 112 походить пластинчатий широко-серединний срібний перстень із зав'язаними кінцями (Іл. 22).

Діаметр персня—25 мм, максимальна ширина щитка—16 мм, товщина—2–3 мм, вага—чотири грама. Зовнішня сторона щитка персня прикрашена штампованими хвилястими фігурами, заповненими всередині циркульним орнаментом. Такий орнамент трапляється на браслетах, знайдених у скарбах Готланду та південної Скандинавії. Подібний перстень був знайдений у жіночому похованні, дослідженому поблизу Золотих воріт у Києві. Серед інших знахідок у цьому ж похованні—срібні, прикрашені

22. Пластинчатий широко-серединний срібний перстень із зав'язаними кінцями. ©НМІУ

зерню намистини, лунниця, сережки та дровові скроневі кільця з незімкненими кінцями. Можна припустити, що перстень з камерного поховання 112 також пов'язаний із жіночим похованням. З останнім слід пов'язати і три срібні сережки «волинського типу», які прийнято вважати класичними прикрасами слов'янських жінок того часу.

У похованнях, досліджених на території Десятинної церкви, знайдено низку виробів із різьбленої кістки та рогу. Цікаву групу репрезентують односторонні гребінці, які іноді знаходять у футлярах (Іл. 23).

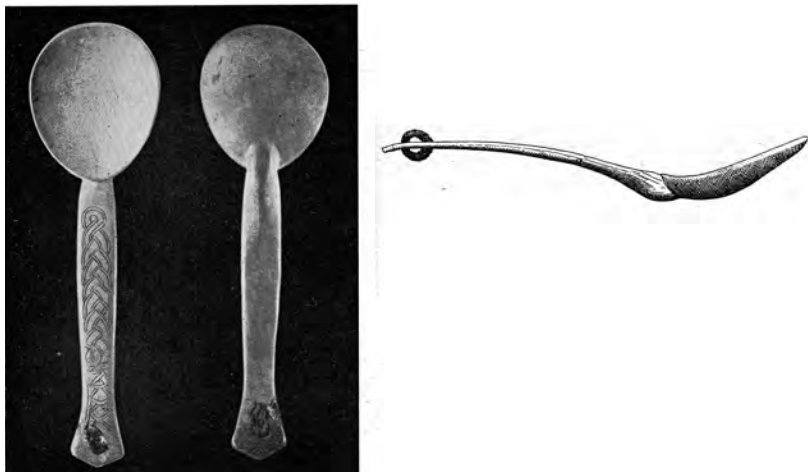

23 Кістяний гребінець у футлярі з розкопок Теодосія Мовчанівського (архів НМІУ). ©НМІУ

Гребінці склалися з кількох частин—середньої з вирізаними зубцями та двома накладними напівкруглими в перерізі пластинами, які скріплювалися разом за допомогою залізних або мідних заклепок. Подібну конструкцію мав і футляр, що складався з середньої частини з вирізаним для зубців місцем і двома накладними напівкруглими в перерізі пластинами. Пластини гребінців орнаментували циркульним і лінійним орнаментом у різних комбінаціях, перехресними подвійними лініями тощо. Гребінці, залежно від розмірів та орнаментатії, датуються ранньою та пізньою добою вікінгів. До останньої належать майже всі гребінці та їхні уламки, відомі з розкопок Замкової гори та поховань, досліджених у верхньому Києві та в районі вулиці Кирилівської на Подолі. Один такий гребінець у футлярі знайдено в похованні за обрядом тілопокладення 24 та в камерному похованні 110 (без футляру). Обидва поховання належали чоловікам.

До однієї з загадкових категорій речей належать вістря з рогу. Товстий кінець цих предметів оформлений у вигляді голови фантастичного звіра з розкритою пащекою. Поверхня

вістря може бути гладкою або орнаментованою геометричним чи звіриним орнаментом. Гладке вістря знайдене в чоловічому похованні 25 разом із залишками мадярської сумки-ташки, кресалом та кременем. Вістря з геометричним мотивом трапилося у вже згаданому нами похованні 24. Ще один уламок вістря, багато прикрашеного різьбленим звіриним орнаментом, знайдено в чоловічому похованні за обрядом кремації в зруйнованому кургані, дослідженому біля північно-східного кута галереї Десятинної церкви. Орнамент складається з комбінації об'ємного зображення голови звіра і вирізаного на поверхні вістря S-подібного звіра зі стрічкоподібним тулубом. Стрічкоподібний тулуб зображено подвійною лінією, внутрішній простір заповнено овалами, розташованими косо. Широкий кінець вістря прикрашений зображенням голови звіра з овальними очами і маленькими вухами, лицьову частину відлаmano. Спостерігається круглий отвір для кільця. Манера зображення звіра відповідає південноскандинавському стилю «Еллінг». У похованні трапилися фрагменти кераміки та дві бронзові поясні бляшки.

24. Кістяна ложка з камерного поховання 110 (за М. К. Каргером)

Подібні вістря відомі з розкопок Шестовицького могильника (5 екз.). На території України відомо 10 таких знахідок, більшість походить із Києва та Шестовиці. Довжина цих виробів коливається від 105 до 180 мм. Заготовки таких артефактів відомі з розкопок поселення Бірки, а також у похованнях цієї пам'ятки. На одному з них зберігся різьблений мотив, який візуалізує, що вістря використовувалися в якості інструменту для розв'язування вузлів. У згаданому нами камерному похованні 110 було знайдено кістяну ложку (Іл. 24).

Ложки — рідкісна знахідка як на давньоруських, так і на скандинавських пам'ятках. Можливо, це пояснюється тим, що переважна їх більшість виготовлялася з дерева, яке не зберігається. З розкопок поселення в Бірці відомі як заготовки, так і готові кістяні ложки, окремі з яких прикрашені різьбленим плетеним орнаментом. Руків'я київської ложки також прикрашено плетеним різьбленням із подвійних ліній, яке з одного боку закінчується петлею, а з іншого змінюється щільно розташованими одна до одної фігурами підтрикутної та підромбової

25. Залізний ланцетоподібний спис. ©НМІУ

форми. Знахідка кістяної ложки в камерному похованні означає, що такі речі вважалися дорогоцінними та статусними. Те, що в похованнях вони трапляються порівняно рідко, підтверджує це припущення.

З території розкопок Десятинної церкви походить залізний спис ланцетоподібної форми з ромбічним у перетині лезом (Іл. 25). Його довжина—350 мм, ширина леза—20 мм, діаметр втулки—25–28 мм. Ланцетоподібні списи—одна з улюблених форм зброї доби вікінгів і доволі рідкісна знахідка на теренах України. Треба гадати, що цей спис походить з якогось зруйнованого поховання на території Десятинної церкви.

Ймовірно, також зі зруйнованого поховання походить деталь шолому. Річ являє собою лицьову частину композитного шолому для захисту обличчя, яка складається з трьох частин (Іл. 26). Нижня частина дещо вигнута й має якореподібну фор-

26. Лицьова частина композитного шолому для захисту обличчя. ©НМІУ

му. Її зовнішній бік інкрустований з використанням міді та срібла. Зворотній бік цієї частини гладкий і не має жодних слідів кріплення до краю шолому, тому його основною функцією був захист підборіддя. Середня частина лицевої частини шолому має довгу трапецевидну форму. Її звужений кінець з'єднаний з нижньою частиною, тоді як розширена частина поєднана з фрагментованою напівкруглою (?) пластиною, яка кріпилася до шолому за допомогою залізних заклепок. Висота усієї лицевої частини — 10,5 см, ширина нижньої частини — 11,1 см. Висота нижньої частини — 3,5 см, ширина обламаних кінців відгалужень — 1,0–1,3 см. Зовнішній бік нижньої та середньої частин прикрашені інкрустаціями з набитих мідних та срібних смуг із позолотою (?). На час знахідки стан інкрустації був набагато кращим. Знахідки шоломів або їхніх деталей дуже рідкісні. Окрім київської знахідки, подібні лицеві частини шоломів знайдені у Lokrume на Готланді та у Tjele у Данії. Уявлення про конструкцію і тип шолому дає унікальна знахідка з поховання кургану в Gjernundbu.

Угорщина

Мадярські старожитності репрезентують другу велику групу речей, що знайдені в похованнях, досліджених на території Десятинної церкви. До таких належать пряжка поясу ліровидної форми із щитком і бронзова накладка з петлею для підвішування сагайдака, знайдені в камерному похованні 109. Таку саму накладку та серцеподібні пряжки виявили в камерному похованні 113 (Іл. 27). З останнього походять також металеві деталі сагайдака та стріли ромбовидної форми.

З поховання 120 за обрядом тілоспалення походять п'ять круглих ремінних бляшок із шестиконечною зіркою, одна сер-

27. Серцеподібні пряжки з камерного поховання 113. ©НМІУ

дцевидна бляшка з інкрустацією та один наконечник ремня, також прикрашений срібною інкрустанцією. У похованні 25 знайдено залишки сумки-ташки з ромбовидною центральною накладкою та бронзовими накладками ремня. Мадярські речі нерідко знаходять у похованнях разом із південноскандинавськими другої половини X століття та/або візантійськими, наприклад, шовком, фрагменти якого також були в похованні 25.

Причини та обставини такого культурного контакту датуються часом болгаро-візантійського походу Святослава 970 року, коли мадьяри воювали в складі руського війська. Саме цим часом датуються запозичення руськими майстрами середньоазійської орнаментальної традиції та згадані елементи озброєння. Руси запозичили в мадярів залізні стремена, прикладом яких є знахідки з поховання 113, і саме в цей час вони вперше намагаються використовувати в бою кінноту. Отже, поява мадярських речей у похованнях Києва, Шестовиці, Чернігова, Гньоздова та Бірки належить до часу повернення залишків дружини Святослава з Балкан.

28. Срібна сережка з камерного поховання 112. ©НМІУ

Слов'янський світ

Матеріальна культура слов'ян представлена гончарною керамікою та прикрасами. Серед останніх найхарактернішими є срібні скроневі круглі кільця, один кінець яких закручений у спіраль. Вісім таких кілець було знайдено в жіночому похованні 30. Лунниці також прийнято вважати класичними слов'янськими прикрасами. Одна з них, виготовлена з низькопробного срібла, трапилася серед намиста в жіночому похованні 83. Срібні сережки так званого «волинського типу» є ще одним важливим індикатором слов'янської культури. Три з них, гроноподібні, знайдені в парному камерному похованні 112 (Іл. 28). Подібні сережки мають великоморавське походження, через що їх іноді називають «сережками нітранського типу». Крім Києва, їх знахідки відомі в Гньоздові, де також знайшли ливарну форму для

їхнього виготовлення. Запозичення східними слов'янами моди на прикраси з зерню дослідники датують першою половиною X століття. Проте поховання та скарби з такими прикрасами датуються серединою–другою половиною цього століття, чому не суперечить і датування камерного поховання 112.

У північно-західній частині Старокиївської гори досліджена майстерня, в якій знайдено ливарну форму для виготовлення іншої підвіски великоморавської традиції. Вироби майстерні датовані дослідниками початком/першою чвертю X століття. Сережки «волинського типу» знайдені в Києві в ще одному похованні, дослідженому в районі вулиці Кирилівської (поховання 124). Разом із ними виявили дві черепахоподібні та одну круглу скандинавські фібули, дротове кільце, золоте кільце з зав'язаними кінцями, кам'яні та скляні намистини, дві срібні підвіски, одна з яких хрестовидна, та дві срібні візантійські монети, карбовані у 931–944 роках. Впадає в око те, що в цих похованнях поєднані скандинавські, слов'янські та візантійські

29. Бронзовий візантійський ключик із камерного поховання 112. ©НМІУ

речі. До останніх необхідно зарахувати маленький бронзовий ключик із поховання 112 (Іл. 29). Такі ключі мають візантійське походження і відомі з розкопок Салонік та Константинопольського іподрому.

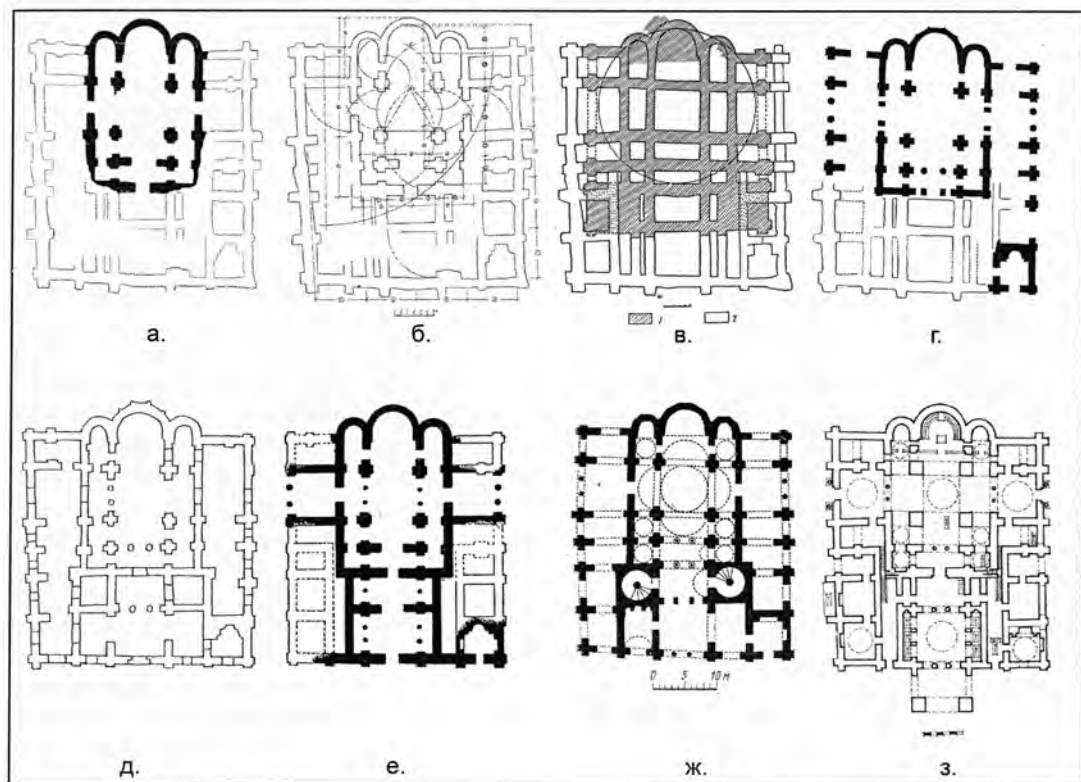
Побіжне знайомство зі знахідками з поховань на території, де була споруджена Десятинна церква, свідчить про високий соціальний статус окремих похованих та їхні міжнародні контакти.

Як виглядала Десятинна церква?

Залишки руїн храму розкопувалися кілька разів. На сьогодні видано декілька публікацій, присвячених архітектурним особливостям храму. Дослідники запропонували кілька реконструкцій того, як міг виглядати храм (Лл. 30–31). Жодну з них сьогодні не можна визнати задовільною.

На перешкоді реконструкції Десятинної церкви стоять дві суттєві обставини. По-перше, для цього у нас є тільки пошкоджені фундаменти, і про те, як виглядала церква ззовні й усередині, можна лише гадати. Через численні перекопи, перебудови та пошкодження історія будівництва церкви залишається гіпотетичною. По-друге, одночасної аналогії цьому храму ми не знаємо. З писемних джерел відомо, що будівництвом церкви займалися візантійці, але сталося так, що нам немає з чим порівнювати. На IX–X століття припадає так званий «Македонський ренесанс» у столичній культурі Константинополя. Окрім піднесення літератури та мистецтва, багато важливих змін відбулися й у архітектурі. Так, у другій половині IX століття в столиці Візантії та її околицях імператор Василь I відновив та спорудив 31 церкву. Жодна з них не збереглась до нашого часу, і все, що ми знаємо про ці пам'ятки, — їхні описи у «Житті Василя».

Для X століття ситуація не набагато краща, збережені тільки дві церкви того часу: соборна церква Монастиря Ліпс, заснова-

30. Наявні реконструкції Десятинної церкви:

- а) М.К.Каргер, б) К.М.Афанасьєв, в) Г.Ф.Корзухіна, г) П.О.Раппопорт,
 д) Ю.С.Асєєв, є) М.В.Холостенко, ж) Г.М.Логвин, з) А.В.Реутов
 (за Петром Зиковим)

на імператором Левом у 908 році, та Мірелейон— палацова церква Романа Лакапіна. Обидві являють собою відносно невеликі хрестовокупольні церкви з чотирма стовпами. Дехто з дослідників висловив думку, що збудована в Києві Десятинна церква була реплікою палацової «Нової церкви», зведеної Василієм і присвяченої Христу, Архангелу Михаїлу, пророку Іллі, Богоматері та святому Миколаю. Ось як вона описується в «Житті Василя» (СФНВ 42, 275–277):

«Склепіння тієї п'ятибанної церкви сяє золотом та виблискує його красивими образами подібно до зірок. Зовні дах прикрашений мідною бляхою, яка блищить наче золото. Внутрішні стіни храму з кожного боку різняться коштовними різнокольоровими мармурами, і його вітвар прикрашений пишно золотом, сріблом, коштовним камінням та перлами. Бар'єр із колонами відокремлює вітвар від зовнішнього простору; [за допомогою] позолоченого срібла, декорованого коштовним камінням і перлинами, кафедрі у вітварі, східцям, що ведуть до них, і самому вітварю надано масивності та змістовності. Що стосується підлоги, то на перший погляд здається, що вона повністю застелена тканинами або з шовку, або з Сідонського фабрикату (прикрашена вишивками фарбована тканина)—так гарно все навколо інкрустовано строкатими мармуровими панелями різних відтінків, які оточені мозаїчними стрічками».

Вважається, що хрестовокупольні церкви, як правило, засновувалися приватними фундаторами для відносно невеликої парафії. Такою могла бути й Десятинна церква, яка спочатку обслуговувала князівську родину, двір і пізніше—міський квартал. При цьому до спорудження Ярославом Мудрим Софійського собору вона мала статус кафедральної церкви. Як дотепно висловився Роберт Остерхаут, один із авторитетів візантійської архітектури: «Історія візантійської і в особливості столичної архітектури являє собою безперервне перебудовування, перемодельовання, збільшення та заміщення, які віддзеркалюють трансформації в суспільстві та особливі функції

31. 3Д-реконструкція Десятинної церкви за В. Колибенко та О. Кирилюк.

кожної зі споруд». Ця думка буде справедливою і для Десятинної церкви. Деякі з дослідників Десятинної церкви вважають, що її початковий план у процесі будівництва корегувався. Очевидно, що на практиці задумане рідко відповідало початковому плану. У Печерському патерику збереглася розповідь про грецьких майстрів, які на запрошення Антонія і Феодосія прибули в Печерський монастир, щоб прикрасити його іконами та мусією (мозаїкою). Початкова церква, для оздоблення якої їх запросили, була невелика, і греки в присутності свідків, серед яких були і вихідці з Кавказу («обези»), погодили «ряд» на виконання робіт. Однак згодом церкву розбудували, і прибулі майстри звернулися до ігумена з вимогою розірвати «ряд», оскільки розміри цієї церкви значно перевищували ті, про які домовилися спершу. Як показали дослідження візантійської архітектури, планування та реалізація архітектурно-

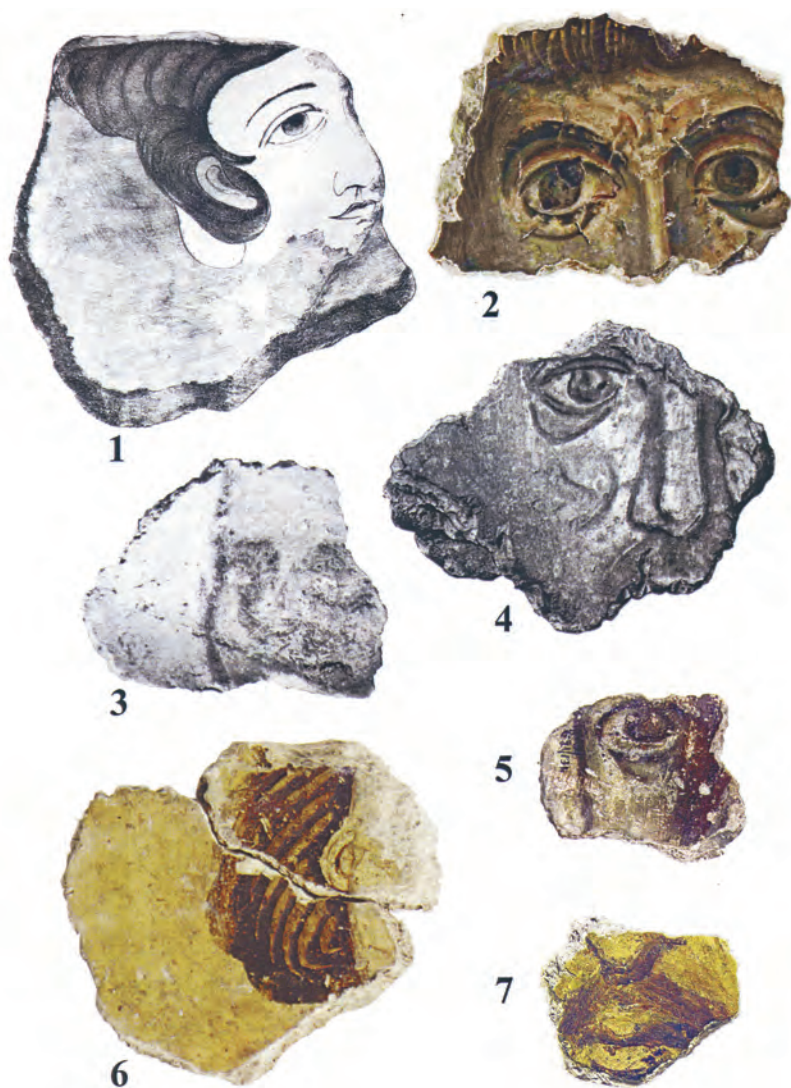
го задуму були одночасними. Відсутність спеціальної термінології вказує на те, що і архітектор, і будівельник були одною особою, і називали їх одним і тим словом — *ойкодомос* або пізніше *протомаїстор*.

Розміри Десятинної церкви без виступів абсид та пілястр складала 37х37 м. Глибина фундаменту сягала близько 140 см, ширина становила 110–130 см (у центральній частині) та близько двох метрів (у західній та північно-західній частинах споруди). На дні фундаментних ровів були покладені дерев'яні лежні. Стіни звели в змішаній кам'яно-цегляній техніці, що являла собою чергування каменю з рядами квадратної цегли.

Ядро церкви утворювала хрестовокупольна чотиристовпна церква з трьома підковоподібними гранованою апсидами. Ще одна пара стовпів розташовувалася на схід від центрального підкупольного простору. З заходу до цієї центральної частини прилягав нартекс та екзонартекс, а також група приміщень. Десять тут мали бути і східці на хори або другий поверх церкви, плану якого ми не знаємо. До цієї центральної частини з півночі та півдня прилягали галереї.

Скільки бань мала церква, невідомо. За однією гіпотезою, їх було п'ять. Водночас «Список руських міст далеких і близьких», складений у XIV столітті, згадує кам'яну церкву Богородиці як храм з 25 куполами («о полутретьятцати версех»), тоді як Софію називає церквою з 12 куполами.

Для стінного тинька використовували різні види мінеральних та рослинних наповнювачів. Типовим було додавання посіченої соломи та дрібно потовченого вапняка. В середині церква прикрашалась різнокольоровими фресками. Серед їхніх уламків маємо дуже фрагментовані зображення святих, людських ликів (Іл. 32), одягу та декоративний розпис із різними рослинними мотивами. Фресковий тиньк за складом подібний

32. Уламки фресок Десятинної церкви:

- 1–2) знахідки XIX ст., 3) розкопки 1908–1910 рр.,
- 4) розкопки 1911 р., 5) розкопки 1936 р., 6) розкопки 1937 р.,
- 7) розкопки 2006 р. (за Юрієм Коренюком)

33. Підлога Десятинної церкви.

до тиньку стін Софійського собору та церкви Благовіщення на Золотих воротах, що говорить про їхнє одночасне датування. На окремих фресках збереглися фрагменти написів слов'янською та грецькою мовами.

Стіни та склепіння церкви в центральній частині були прикрашені мозаїками, а підлога—мармуровими плитами, полив'яними плитками та монохромними плитками восьмикутної та трикутної форм (Іл. 33).

Можна припускати, що мозаїчна та фрескова програма була сталою, як для всіх візантійських церков. У центрі купола зображувався Христос Пантократор, на нижньому рівні бані оточений ангелами. В апсиді розташовувалося зображення Панагії. Фресковий розпис стін зображував євангельські сцени від Благовіщення і до Вознесіння. Тут же ймовірно були представлені зображення обов'язкових святих: Іоанна Хрестителя, Іоана Євангеліста, Павла, Захарії, Діонісія, Василя, Григорія Богослова, Григорія Чудотворця, Епіфанія, Ігнатія, Афанасія, Іоана

Златоуста, Кирила, Григорія, Феодора, Антонія, Іларіона, Єфімія, Савви, Далматія, Пахомія, Арсенія, Феодосія.

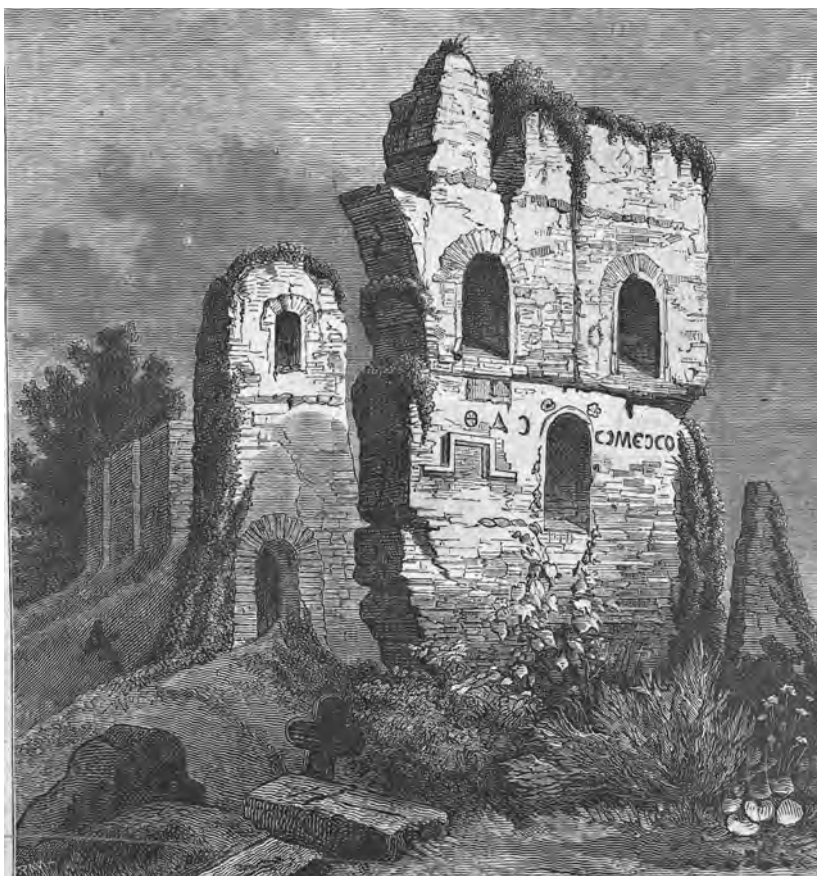
Верхи закомар (напівкруглі частини стін фасаду) були покриті великою черепицею, напівколонки прикрашали фігурною напівкруглою та зубчатою цеглою. У покритті покрівлі використовували свинцеві пластини. Карнизи були витесані з червоного кварциту та мармуру, а колони завершувалися мармуровими капітелями VI століття.

Вівтарна перегородка VI століття була виготовлена з мармуру і прикрашена різьбленням із двох сторін. З мармуру виготовлялись колони та колонки, цоколі та одвірки.

З різних шиферних плит була, ймовірно, виготовлена огорожа хор. З сірого піщаника виготовлені капітелі, восьмигранна колона з прямокутною базою та рельєф із зображенням Богоматері Одигітрії. Цей же камінь широко застосовували у кладці західної частини Десятинної церкви, де зафіксовані перебудови, датовані XII століттям. До цього ж часу належить і рельєф. Родовища пісковика знаходяться в районі Канева та Трахтемирова.

З вапняка виготовлений фриз із вирізаними грецькими літерами, фрагменти якого були безсистемно вмуровані в південну стіну фасаду (Іл. 34). Існує припущення, що, можливо, це відомий вислів з Апокаліпсиса: *Εγώ εἶμαι το Α και το Ω, αρχή και τέλος, λέγει ο Κύριος, ο Ων και ο Ήν και ο Ερχόμενος, ο Παντοκράτωρ* (тобто «Я є Альфа і Омега, початок і кінець, говорить Господь, який є, був і буде, Вседержитель» [гл.1:8]).

Знахідки мармуру в Десятинній церкві підкреслюють статус і багатство її замовника. Мармур — це не тільки будівельний матеріал, але й коштовність, попит на яку не вщухав як у Візантії, так і в сусідніх країнах, які їй заздрили та наслідували її. Наведемо приклад з історії візантійської еліти XIV століття. Коли в 1323 році Феодор Метохіт — займаючи на той час

34. Фриз з вирізаними грецькими літерами на малюнку Десятинної церкви початку XIX століття.

одну з найвищих державних посад — впав у немилість, мармурову підлогу його палацу демонтували та вислали в подарунок «царю західних скіфів» (тобто монголам) (Nikephoros Gregoras II/2, 239–40). Близькі приклади маємо і з дещо пізньої історії Києва. Так у XVII столітті попа Пилипа Опанасовича, одного з доглядачів Софійського собору та Десятинної церкви, звинуватили в розпродажі мармуру з Софійського собору. У цей же

час мармуровий камінь фігурує в листуванні як об'єкт міжди-
пломатичного дарування від імені польського короля росій-
ському боярину.

Процес вибору мармуру з руїн церкви почався під час
міжконфесійних протистоянь у Києві після Брестської церков-
ної унії 1596 року. Про це свідчить іонічна капітель із хрестом,
знайдена в католицькому костьолі XVII століття (ймовірно, до-
мініканський монастир) на Подолі біля підніжжя Замкової гори,
будівництво якого почалося в 1630–1632 роки (Іл. 35).

З мармуру та різьбленого червоного шиферу виготовлені сар-
кофаги.

Русь, на відміну від Візантії, не знала покладів мармуру і від-
повідно використання цього каменю в будівництві. Очевидно,
що запасу мармуру, який Володимир привіз із Херсонеса, не
вистачало для всіх архітектурних проєктів князів. До того ж,
у часи володарювання Романа III Аргіра (1028–1034) через його
гігантські будівельні проєкти зріс попит на камінь і майстрів.
З іншого боку, були очевидні логістичні проблеми — транспор-
тування каменю проти течії Дніпра було важкою, а з урахуван-
ням порогів, навіть неможливою справою — необхідно було ба-
лансувати кораблями, щоб вони були стабільні та могли манев-
рувати. Перевезення гужовим транспортом розтягувалося на
багато місяців, було обмежено за кількістю матеріалів і кошту-
вало набагато дорожче. Усе це зменшувало можливість Ярослава
придбати необхідний матеріал у Візантії. Саме через це почали
активно використовувати місцевий матеріал — шифер. Він мав
благородний порфірний колір, що пасував як для світських, так
і культових споруд.

Очевидно, що з започаткуванням великої будівельної програ-
ми Ярослава, попередній проєкт Володимира втратив актуаль-
ність. Як свідчать археологічні дослідження, палацові споруди,

35. Знахідка мармурової капітелі з розкопок Десятинної церкви 1939 року

збудовані ним, не пережили XI століття. Скоріше за все, їх розібрали, а будівельний матеріал використали для будівництва Софійського собору та інших споруд. Можна припустити, що частково для цього ж будівництва використали деталі мармурового декору Десятинної церкви, адже вона була чи не єдиним джерелом білого мармуру в Києві.

З розкопок Десятинної церкви походять дев'ять фрагментів будівельної кераміки—пласкої черепиці прямокутної форми 65 x 35 x 2,5 см з каолінової глини рожево-оранжевого кольору, виготовленої на місці та датованої X століттям. На уламках збереглися фрагменти тавра у вигляді грецького напису, який інтерпретовано як «з черепиці Богородиці».

У нашому розпорядженні мало свідчень писемних джерел про те, як виглядала Десятинна церква всередині. Найбільш раннім є свідчення Тітмара Мерзебурзького, який у своїй Хроніці відзначив, що посеред храму стояли саркофаги Володимира та його жінки (Олени грекині). Близько середини XI століття Іларіон згадує церкву Святої Богородиці Марії як місце поховання Володимира, проте не згадує саркофага. Наступна згадка датується 1168 роком, коли Київ захопили володимиро-суздальські війська Андрія Юрійовича Боголюбського. У результаті навали було пограбовано багато церков, зокрема й церкву Богородиці Десятинну. За літописцем, «і взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина,— і всі святині було забрано».

Інше подібне розорення церкви датується літописом 1203 року. Тоді місто захопили війська Рюрика Ростиславича, Ольговичі та половці. Під час навали війська розграбували як Софію, так і Десятинну церкву, результат—обдерті ікони, хрести, священний посуд, книжки та «порти блаженних перших князів, що були розвішені на пам'ять собі».

Які «блаженні князі» маються на увазі? «Блаженною» (*макари́стес*) у Церковному уставі Володимира названа княгиня Ольга. Руське слово «порти» означало шмат тканини (*палааіа ракі*), одяг або хітон. Під час розкопок Десятинної церкви було знайдено чимало фрагментів тканини (Іл. 36).

На жаль, у більшості випадків ми не можемо сказати, звідки вони походять. Ймовірно, деякі з них належать зруйнованим похованням, а деякі принесли до церкви як коштовні статусні тканини або як вище згадані «порти».

Уявлення про інтер'єр церкви дає Іпатіївський літопис, де під 1183 роком читаємо про пожежу в місті Володимирі-на-Клязьмі:

36. Фрагменти шовкової тканини, знайденої під час розкопок Десятинної церкви. ©НМІУ

«Погорів бо мало не весь город, і княжий двір великий згорів, і церков числом тридцять і дві, і соборна церква свята Богородиця Золотоверха, що її прикрасив був благовірний князь Андрій [Юрійович], і всі п'ять верхів [її] золотих згоріли. А загорілася вона тоді зверху, і [згоріло все], що було в ній усередині—узороччя, і панікадила срібні, і начиння золотого і срібного без числа, [і] одеж, шитих золотом і жемчугом, що їх вішали на празник на двох вірьовках од Золотих воріт до [церкви] Богородиці, а од [церкви] Богородиці до владичних сіней, на двох же вірьовках чудовних».

Столиця Андрія Боголюбського багато в чому була зімітована з Києва. І тут і там ми маємо Золоті ворота і церкву Богородиці. Як і в церкві у Володимирі, так і в її прототипі—Десятинній церкві у Києві—всередині знаходились панікадила, церковний посуд і шиті золотом та перлами тканини, які, як відомо з літописів, вивезли з пограбованих київських церков. Звичай

вивішувати процесійний одяг та символи влади в церквах має візантійське походження. Проте зв'язок цих портів із першими князями вказує на те, що звичай цей міг поширитися, починаючи з середини XI століття, коли вони згадуються в митрополичих проповідях. Яскравим прикладом такої є «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського:

«Похвалимо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються ще й нині. Не в худорідній, бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку і чути на всі чотири кінці землі».

У «Читанні про Бориса та Гліба» Десятинна церква названа «католіке еклезія». Цей термін пов'язують не тільки зі статусом кафедрального собору, а й із тим, що церква володіла необхідними для неї реліквіями і в цьому сенсі була цілісна та повна. Можливо, саме це має на увазі митрополит Іларіон, коли в своєму «Слові про закон і благодать» згадує церкву Святої Богородиці Марії, яку Володимир заклав «на правовірній основі». Це вказує на те, що будівництво церкви і місце для неї обрали усвідомлено.

Свого часу висловлювалась думка про те, що будівлю церкви споруджували в кілька етапів. Її найдавнішим ядром є тринефна церква з апсидами та шістьма стовпами. Пізніше з півночі та півдня добудували широкі галереї з аркадами. Також різночасовим вважали комплекс приміщень у західній частині церкви. На дум-

ку археологів, які досліджували церкву в 2005–2011 роках, повністю її спорудили протягом 989–996 років. До такого висновку спонукали однаковий рівень закладки фундаменту, однакові дерев'яні субструкції на дні фундаментних ровів та однакові будівельні матеріали. Тут багато питань. По-перше, датування спирається тільки на літописні дати. По-друге, на сьогодні відомо 13 фрагментів цегли з «тризубами Володимира», однак за технологією виготовлення вони відрізняються від первісної плінфи Десятинної церкви й найімовірніше належать іншій споруді.

Перші археологічні знахідки

Традиція пов'язує перші археологічні знахідки з відновленням Десятинної церкви митрополитом Петром Могилою (1632–1647). Вперше про обставини археологічних відкриттів митрополита повідомив путівник Самуїла Миславського — «Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври» 1795 року. Згідно з ним, Петро Могила випадково знайшов мощі князя Володимира в лютому 1636 року (Іл. 37).

37. Портрет митрополита Петра Могили. ©НМІУ

Під час звичайних суботніх відвідин київських храмів він оглянув церкву Святого Миколая Десятинного. Тоді він натрапив на якусь яму, яку наказав розрити. У результаті цього були знайдені два мармурових гроби, у яких «по свидетельству положенных на них надписей» покоїлися кістки святого князя Володимира та його дружини Анни. Митрополит від'єднав голову князя і поклав її спершу до церкви «преображения Господня» (Спаська церква), будівництво якої тоді пов'язували з князем Володимиром. Пізніше голову перенесли до Успенського собору Києво-Печерської лаври. На цю історію і досі можна натрапити в різних публікаціях. Але критичні розвідки істориків показали, що існувала й інша історія цієї знахідки. Відповідно до неї, мощі Володимира та Анни були знайдені ще раніше—у 1632 році, і не в двох, а в одному «гробі марморяном» (тобто поховання було парним). У цьому самому джерелі говорилося про те, що голову князя спершу поклали в Михайлівському Золотоверхому соборі, а вже потім урочища процесія перенесла мощі до Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Дослідники припускають, що обидві версії історії знайдення саркофагу і мощей Володимира створені в стінах Києво-Печерського монастиря у XVIII столітті. Натомість за доби Могили повідомлення про знайдення мощей рівноапостольного хрестителя Русі було коротким: у польськомовній «Тератургимі, або Книзі чудес...» 1638 року повідомлялось, що мощі «вигребено як маргарит із попелу у 1636 році» без жодних уточнюючих вказівок навіть про Петра Могилу. У більш ранній публікації—у польськомовному «Патериконі» 1635 року—повідомлялося в загальних словах про початок розчистки фундаментів храму, щоб його «явити денному світлу». Тим часом посланці митрополита, які прибули до Москви у 1640 році з часткою

щелепи князя, повідомляли чиновникам царя (дякам Посольського приказу), що «митрополит знайшов ці мощі під спудом розореної церкви у 1635 році». Сам Петро Могила в листі до московського царя Михайла Романова писав, що знайшов «святі реліквії в мармуровому гробі <...> в Десятинній церкві Пречистої Богородиці, там, де вони здавна були покладені». Крім того, серед документів Посольського приказу Москви збереглися тексти чолобитних прохань 1670 року від настоятеля храму Василя Бабського до царя з проханням милостині і з повідомленням, що мощі хрестителя Русі перебувають у Десятинній церкві. Це суперечить усім наведеним вище версіям легенди про археологічні відкриття Петра Могили.

На початку XIX століття церква, споруджена Могилою, не надто приваблювала гостей міста. От що про неї писав московський митрополит Платон: «Она небольшая, низкая, каменная с пристройкою деревянною: никакого ни внутреннего, ни внешнего великолепия не имеет, да и строение кажется не самое древнее. А потому она ли есть десятинная она ли славная, и не на сем ли месте была, представляю другим тамошним ученым любопытнее в сие войти».

Коло київських археологів початку XIX століття було доволі вузьким, згуртованим навколо єдиної важливої постаті — митрополита Київського Євгенія (Болховітінова) (1767–1837). Останній був безперечним авторитетом, думка якого не підлягала сумніву (Іл. 38). У сферу впливу останнього входили такі перші київські дослідники, як Максим Берлінський (Іл. 39) та Кіндрат Лохвицький.

38. Портрет митрополита
Київського Євгенія
(Болховітінова).
Гравюра XIX століття.

Десятинна церква привернула увагу Берлинського у 1813 році—завдяки старому Євангелію, яке там зберігалось. У січні 1816 року його увагу привертають грецькі літери Десятинної церкви. Він відвідує її кілька разів разом із митрополитом Євгенієм. 28 вересня 1823 року він починає розкопки, які в жовтні 1824 року призвели до відкриття вівтаря, а у листопаді того ж року—до відкриття мозаїчної підлоги. Розкопки церкви продовжувалися і в квітні 1826 року. 17 липня того ж року відбулося відкриття поховань «святого Володимира та Ізяслава». 27 серпня 1827 року була знята для подальшого зберігання мозаїчна підлога Десятинної церкви.

З 1828 року до дослідників церкви долучився поручик Олександр Семенович Анненков (Іл. 40), разом з яким Берлинський проводить час за чаєм. Анненков фінансово забезпечив виготовлення креслень давньої Десятинної церкви. Давній храм

39. Портрет Максима Берлінського. ©НМІУ

40. Портрет поручика Олександра Семеновича Анненкова. ©НМІУ

залишається спільним предметом обговорень і досліджень митрополита Євгенія, Берлінського та Анненкова у 1834 році. У 1842 році Берлінський бере участь у освяченні Десятинної церкви, побудованої коштом Анненкова.

Перші археологічні знахідки з Десятинної церкви зібрав Кіндрат Лохвицький. Він передав їх до Музею старожитностей при Київському університеті святого Володимира. Серед них були речі, знайдені на розкопках Десятинної церкви 1824 року: цегла, червоний граніт, мозаїки та три плани фундаментів церкви.

У дослідників склалося безспідставне уявлення про Анненкова як про своєрідного пройдисвіта та скарбощукача, що мріяв радше про своє збагачення, а не про наукові пошуки старожитностей. Проте заради справедливості треба додати, що ця характеристика була притаманна не тільки йому. Таким був самолюбивий Кіндрат Лохвицький і навіть пізніше Вікентій Хвойка.

Обидва не переймалися питаннями якісної документації своїх розкопок, а археологічні знахідки розглядали як свою власність і привід для піару серед можновладців. І якщо Хвойка продавав свої матеріали багатим колекціонерам і навіть музею, в якому пізніше працював зберігачем, то Анненков передавав свої старожитності університетському музею безкоштовно. У 1837 році до музею надійшли від Анненкова бронзовий хрест і дві срібні сережки. Наступного року Анненков передав до музею «дві давніх цеглини квадратної фігури», п'ять шматків різнокольорових кілець візантійського скла (так тоді називали скляні браслети), мідне руків'я від якоїсь посудини, декілька шматків слюди, давній наперсний хрест, знайдений біля Трьохсвятительської церкви. У той же рік були передані речі, знайдені Анненковим біля «Дмитрієвської лукоми»: залізний ланцюг, давній спис, дужка з кільцем, «камінчики від чоток» (пряслиця?), залізне кільце, два шматки візантійського скла, глиняний горщик із двома вушками, а також золота сережка. Останню було знайдено в саду Анненкова поблизу Десятинної церкви.

У науковому сенсі деякі спостереження та висновки Анненкова були набагато переконливішими за висновки декого з тогочасних авторитетів. У 1838 році «Тимчасовий Комітет для дослідження старожитностей» заслухав доповідь поручика Анненкова про продовження розкопок біля «Дмитрієвської лукоми». У цьому місці Анненков помітив сліди будівельного сміття, яке поширювалося за межі огорожі Михайлівського монастиря. Коли історик Михайло Максимович дізнався про знахідку фундаментів давньої церкви в саду біля Михайлівського монастиря, то через її близькість до Боричева узвозу, який він помилково інтерпретував у місці сучасного фунікулеру, проголосив це руїнами церкви Пирогощі, згаданої в «Слові о полку Ігоревім». Натомість Анненков дійшов висновку, що на пагорбі в старовину

могли бути тільки келії та сад Дмитрівського монастиря, а сама церква мала розташовуватися під вершиною яру на підвищеному рівному місці.

За погодженням настоятеля було надано дозвіл на розриття в цьому місці, у результаті чого дійсно відкриті залишки фундаменту, що складався з каменю та цегли квадратної форми. Архітектор Художньої академії Щураков склав план. У смітті знайдено гудзик «корінфської міді», ланцюжок і бубонець, а також уламок мідного тазу чи чаші, залізний гачок та рамку від панікадила, шмат кільця візантійського скла, уламок тиньку з фрескою, два шматки кахлю та одну цеглину. Для огляду фундаментів вирішили направити членів Комітету розшуку старожитностей Ігнатія Даниловича, Степана Зеновича та Максима Берлинського. Вони мали перевірити правильність плану, зробленого Щураковим. Представлені Анненковим знахідки згодом передали до збірки університетського музею.

Анненков виступав на доповідях Комітету розшуку старожитностей 13 вересня та 4 листопада 1838 року. Серед переданих до музею знахідок згадані: бронзова орлина лапа, шмат кільця візантійського скла, мідна «защіпка», залізний уламок тризуба, залізне стремено та ще один уламок подібного стремени, залізне кільце, шматки фігурного кахлю, цегла з цем'яною, два шматки мармуру, шмат бурштину, три оброблених каменя, полив'яне руків'я, щипці, чашка, чотири уламки візантійського скла, дві цеглини, щелепа та ікло дикого кабана.

Згодом, 21 та 27 серпня 1839 року, Анненков доставив у Комітет глиняну урну та малюнок дзвона, які також передали до музею. У цьому самому році до збірки музею пожертвований уламок мармуру з зображенням хреста, який начебто походив «з надгроб'я св. Володимира при Десятинній церкві».

Вже 3 жовтня 1839 року Анненков знову виступав на Комітеті з доповіддю. Члени Комітету сумнівалися щодо давнини уламка мідної лапи, представленої до огляду. Річ разом з іншими (шматки скляних браслетів і кахлю, уламок скляної посудини) передали до збірки музею.

Незабаром, 15 жовтня 1840 року, Комітет слухав доповідь Анненкова. Він представив до огляду такі знахідки: уламок фігурного червоного шиферу і плиту з такого самого матеріалу, уламки кахлю, два уламки скляних браслетів, два шматки мозаїки, половину хреста, овальний мідний гудзик, уламок мармуру, фрагмент залізної пилки, фрагмент кришталевої намистини, стародавній спис, три залізних наконечника стріл, три цеглини, єврейський надгробний камінь, а також кілька креслень—фундаменту церкви Михаїла разом із планом існуючої тоді церкви, кам'яного хреста, залізного якоря та глиняної «урни». Ці речі також передали до музею.

У 1850 році музею пожертвували дві золоті сережки (колти), два срібних браслети та грудна золота підвіска, знайдені поблизу Десятинної церкви.

Отже, Олександр Анненков пожертвував до Музею Університету св. Володимира набагато більше, ніж Кіндрат Лохвицький. Відкриття останнього були доволі сумнівними та з присмаком безпідставної сенсаційності.

Місцевість навколо Десятинної церкви продовжувала дивувати знахідками і після бурхливої діяльності Олександра Анненкова. Згодом до музею потрапили уламок мозаїки і «кусок шиферного орнаменту», знайдені біля Десятинної церкви.

Десь на початку 1870-х років музей придбав чотирикутну плитку білого мармуру «з фундаментів Десятинної церкви», невеликий срібний шийний медальйон із зображенням хреста й написом, а також три уламки скляних браслетів, знайдених «біля Десятинної церкви».

Шість плиток кольорового мармуру з підлоги Десятинної церкви стали надбанням музею у 1874 році.

У 1875 році поблизу Десятинної церкви, в садибі Лескова, що на розі вулиці Володимирської та Десятинного провулка, знайдено скарб у двох посудинах — мідній із кришкою та глиняній. Робітники розбили глиняну та привласнили 14 срібних «київських гривень» та кілька інших речей. Серед решти предметів, які потрапили до музею, називають: зіркоподібний золотий колт, 34 золотих скобочок для очілля, з яких чотири прикрашені емаллю та перлинною обнизю, золоте намисто з сімома лілієподібними підвісками та сімома реберчатими перлинами, два маленьких золотих колти, прикрашених перегородчастою емаллю, три тринамистинні золоті сережки, два золотих персня (один із зображенням лева), два срібних ланцюги та три шматки золотого ланцюга. Того ж року до музею потрапило пряслице, знайдене поблизу Десятинної церкви.

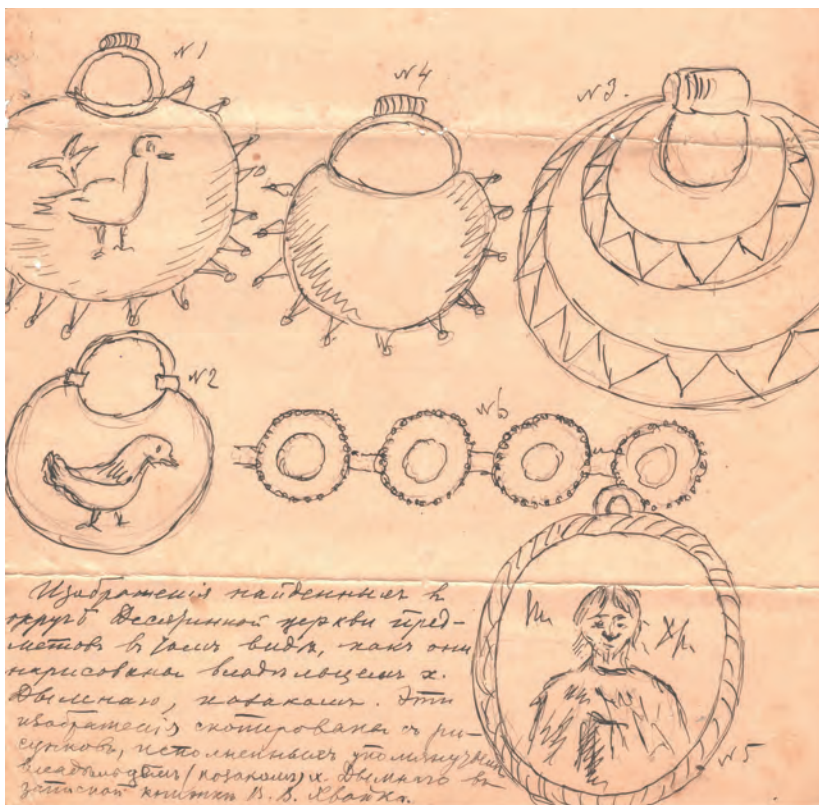
З цієї доволі стислої історії випадкових знахідок можна зробити висновок, що до початку систематичних і професійних археологічних розкопок Десятинної церкви, місце її розташування та територія навколо були досить добре розвідані. Це заклало непогані інформативні підвалини для подальшого дослідження об'єкта.

Перший скарб

На території садиби Десятинної церкви знайдено близько десятка ранньосередньовічних скарбів. Це доволі незвична концентрація коштовностей, знайдених в одному місці. Точну кількість речей, знайдених тут, підрахувати доволі важко. Багато речей знайдено під час земляних робіт або розкопок археологів-аматорів. Серед останніх нерідко траплялися пройдисвіти, серед яких почесне місце відводять згаданому курсько-орловському поміщику Олександрову Анненкову. Останній, за жорстоке ставлення до селян, був висланий на проживання до Києва. Щоб змінити ставлення до себе, Анненков вирішує витратити частку свого статку на якусь благодійну справу. Спорудження церкви він напевно вважав найкращим способом отримати індульгенцію. Місце для спорудження було вибрано невипадково — руїни Десятинної церкви, які лежали навпроти його садиби по вулиці Володимирській, 3. У 1824 році він купує садибу, яка із заходу та півночі межувала з Десятинною церквою. У 1828 році, за проєктом архітектора В. П. Стасова, почалося будівництво нової церкви, яке завершилося у 1842 році. Перед відкриттям провели масштабні роботи з планування території навколо церкви та спорудження її огорожі. Під час цих робіт «в одному місці» робітники натрапили на скарб, який Анненков старанно зібрав та приховав від громадськості. За словами очевидців, скарб

знайшли в землі, у нішеподібному заглибленні. На цьому закінчується київська історія цього скарбу.

За деякий час Анненков отримав дозвіл на придбання маєтку біля містечка Лазірок у Лубенському повіті на Полтавщині. Він вирішує також придбати розташований поруч хутір Димний. Поручик не встиг оформити документи для придбання хутора, коли був змушений повернутися до Києва, де його затримали через обвинувачення у «фабрикації фальшивих грошей». Під час слідства Анненков раптово помирає, його незавершений договір купівлі хутора анулювали, а майно потрапило до рук попередніх власників. Тут починається «димна» історія нашого скарбу, яка повністю відповідає назві хутора. За переказами одного з його жителів, коштовності Анненкова займали кілька мішків. Новий господар встиг продати на переплавку дві золоті посудини. Його родичі-козаки, які успадкували маєток, проявляли незначний інтерес до стародавніх прикрас, оскільки думали, що це металічна декорація кінської упряжі. Пізніше, роздивившись на деяких із цих дугоподібних «замків» зображення святих, господар спробував підвісити їх до ікон. Але його родичка, з огляду на незвичний стиль інших зображень, засумнівалася в приналежності образів до «наших» святих і знову сховала прикраси до двох шухляд комоду, де вони стали здобиччю дітей. Як пізніше згадував один із них, вони ламали прикраси й кидали їх у город та колодязь. Навряд чи майстер, який створив ці давньоруські ювелірні прикраси, міг передбачити, де завершиться їхня доля і хто носитиме їх останнім. Діти доволі швидко нагналися крихкими коштовностями, чим вкоротили їхній вік, а потім знайшли втіху у прикрашенні ними місцевих собак. Останні намагалися щонайшвидше позбутися цих коштовних «нашийників». Свідком цього вандалізму випадково став місцевий колекціонер Григорій Кирьяков, який звернув увагу на

41. Копії малюнків прикрас зі скарбу 1842 року, зроблені одним із козацьких дітей на прохання Вікентія Хвойки. Архів НМІУ

надзвичайні старожитності. На той час уціліли лише сім золотих колтів. Два з них Кирияков подарував Лубенській гімназії, а решту продав колекціонеру Звенигородському. Колти Звенигородського пізніше потрапили до зібрання музею мистецтва Метрополітен у США. Свідком перебування колтів у Лубенській гімназії був київський археолог Василь Ляскоронський, який відвідав її у 1890-х роках. Деяко раніше маєток у Димному відвідав Вікентій Хвойка. Дослідник записав розповідь власника та

надав йому можливість замалювати речі, котрими той бавився в дитинстві. Ляскоронський скопіював ці зображення, але так і не опублікував.

Нині немає можливості встановити точну кількість і склад речей зі скарбу 1842 року. Проте копії малюнків, зроблені одним із тих козацьких дітей на прохання Вікентія Хвойки, дають уявлення про деякі типи речей (Іл. 41).

42 (а, б). Золотий колт зі скарбу 1842 року зі збірки НМІУ.

Під № 1 зображено золотий, прикрашений емаллю колт, який по краю мав конусоподібні зубчики з кульками. На колті—зображення фантастичних птахів. Ще один колт подібного типу, але без птаха, зображено під № 4. Зображення під № 2 також репрезентує колт, але меншого розміру і без зубців із кульками. На фронтальній стороні представлено схематичне зображення птаха. Під № 3 бачимо напівкруглу підвіску з руркоподібним вушком, прикрашену двома напівкруглими поясами, які всередині заповнені підтрикутними фігурами. Під № 4 — підвіска-медальйон овальної форми з джгутовою облямівкою з зображенням Христа та написами ІС ХС. Нарешті під № 5 ми бачимо низку

43. Залізний шолом із розкопок Десятинної церкви. ©НМІУ

округлих прикрас, нанизаних на шнур та прикрашених, ймовірно, по краю маленькими кульками (бісером?). За словами свідка, у центральній частині кожної з цих округлих прикрас були зображені темно-коричневі лики святих.

Деякі дослідники намагалися реконструювати повний склад скарбу, який розійшовся як серед приватних осіб, так і серед музейних збірок Києва, Лубен, Москви та Нью-Йорка. За їхнім підрахунком, до нього входили: дві золоті посудини, дві срібні гривні «київського типу», 12 золотих колтів із перегородчастою емаллю, два зіркоподібних золотих колти й золоті медальйони, прикрашені перегородчастою емаллю та перлинною обниззю, золотий ланцюг, шість срібних золотих сережок, чотири срібних браслети, прикрашених на наконечниках черню.

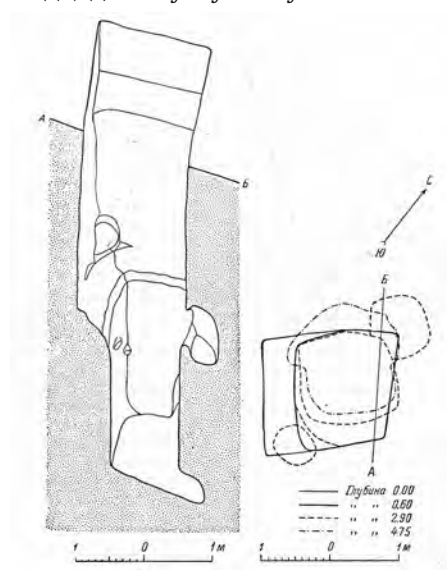
Чим викликана така велика концентрація скарбів на території Десятинної церкви? Окрім цього місця, багато скарбів знайдено на території Михайлівського монастиря (близько десяти)

та на території колишньої садиби Трубецького (п'ять), у межах якої зафіксовані залишки щонайменше трьох різночасових церков. Усі ці скарби датуються XIII століттям. Така надзвичайна пов'язаність церков зі скарбами пояснюється тим, що церкви, окрім їхнього основного призначення, виконували важливу роль притулку й захисту в часи нападу на міста. Коли у 1203 році Рюрик з Ольговичами та половцями захопили Київ, містяни разом із купцями (*«иноземця вьсякого языка»*) та своїм крамом шукали притулок у церквах та монастирях. Це, очевидно, пояснює знахідки військового обладунку та зброї в руїнах Ірининської та Десятинної церков (Лл. 43), куди для захисту збігалися жителі найближчих садиб.

Один із таких притулків («град») був створений і навколо Десятинної церкви в грудні 1240 року під час монгольської навали, про нього згадує літопис. Під час облоги люди шукали притулку як у самій церкві, так і під її склепінням, яке не витримало навантаження та обвалилося. На схід від Десятинної церкви, на місці руїн найдавнішого палацу, Вікентій Хвойка розкопав масове поховання з великою кількістю чоловічих, жіночих та дитячих скелетів, на окремих із них були знайдені хрести та скляні браслети. Ймовірно, частково це містяни, які загинули під руїнами церкви і потім були поховані поблизу.

Останні свідки Десятинної церкви

У південно-західній частині церкви, у центральному нефі, розкопками 1939 року виявлено криницеподібну двокамерну підземну споруду розмірами 1,60 x 1,30 м та близько п'яти метрів завглибшки (Лл. 44). У південно-західному та північно-східному кутах ями, на глибині 1,30–2,00 м, було зафіксовано дві ніші. У східній та північній стінках «криниці» в матирику вирізані східці для спуску в яму.

44. Підземна схованка, знайдена розкопками 1939 року (за Михайлом Каргером)

Усередині ця криницеподібна споруда була заповнена будівельним сміттям: цеглою, будівельним розчином, камінням, полив'яною плиткою, уламками шиферу, мармуру та фрагментів фресок. Також знайшли уламки оплавлених круглих скляних вікон, шматки обпаленого дерева та розпеченого свинцю, ймовірно, від покрівлі. Склад знахідок вказує на те, що більшість матеріалу потрапила сюди після руйнування церкви, частково спричиненого вогнем.

На глибині одного метру зафіксовано завал стіни будівельного матеріалу, серед якого вирізнялися як деталі інтер'єру (фрески, шифер, мармур, капітель), так і фасаду.

45. Ливарні форми, знайдені в схованці. ©НМІУ

На глибині 1,40–2,0 м знайшли уламки 19 ливарних форм (Іл. 45.) для виготовлення 16 прикрас (трьохнамистинних сережок, зіркоподібних колтів, колтів із зображенням фантастичного звіра та широкого браслета). На такій самій глибині, у північно-східній ніші, знайдено частково обгорілий скелет собаки (низькорослої дворняги), а також обгорілі та обгризені собаками кістки трьох дорослих людей (двоє похилого віку, одна людина середніх років) та одного підлітка 13–15 років.

Нижче цих останків на різних глибинах знайдено: залізний меч із відламаним руків'ям, підвіску-гольник, бронзовий хрест-енколпійон, залізний шолом із залишками шкіри та тканини, цілий глиняний горщик, залізні деталі відра, залізну сокиру, цілий скляний браслет, залізні ключі та залізні ножі з дерев'яними та кістяними руків'ями.

На глибині 4,40–4,45 м трапився завал обгорілого дерева та вугілля (від перекриття сховка), в якому знайдено сильно обгорілі останки ще двох людей. Одні належали молодому хлопцю 17–18 років. Інший скелет належав літній жінці. Він був обпа-

46. Тканина з нашитими позолоченими бляшками, знайдена у схованці.
©НМІУ

лений та обгризений собаками, лежав у зігнутій позі. Навколо жінки знайдено велику кількість фрагментів шкіри та шовкової тканини (Іл. 46), на яку були нашиті срібні, вкриті позолотою орнаментовані бляшки та перлини, які є залишками прикраси для голови (діадеми), а також залишки шийної прикраси з гудзиками. Під тканинами лежали срібна вита гривна та перероблена на підвіску золота венеціанська монета дожа Дондоло (1195–1205), (Іл. 47), золотий перстень зі вставленим коштовним камінням, уламки аграфів, один мармуровий та один скляний хрестики, ще два хрестика-корсунчика та дерев'яна ладанка-релікварій. Шість знайдених під тканинами срібних підвісок з поясними зображеннями святих (Христа, Богоматері, Іоанна Хрестителя та Михаїла Архангела) є залишками нагрудних прикрас. У північно-східному куті ями виявили скупчення фрагментів плетених із лика шнурів та обгорілі уламки дерев'яного посуду. Неподалік від дна споруди, на глибині 4,50–4,60 м знайдено ще одну сокиру, рештки відра та глиняний маленький горщик. На дні ями зафіксовано встромлений у ґрунт залізний заступ, ще один заступ стояв у південно-східному куті. Під північною стіною споруди викопано хід довжиною близько одного метра.

47. Венеціанська монета дожа Дондоло (1195–1205). ©НМІУ

Оскільки форма отвору споруди мала прямокутну форму, її копали не поспіхом, а завчасно. Ймовірно, одночасно з нею з'явилися обидві камери та дві ніші. Початкове призначення цього підземного приміщення невідоме, але можна припустити, що його використовували як сховок для церковних коштовностей. Однак під час катастрофи підземна споруда була порожня, принаймні, більшість знайдених тут речей індивідуальні та потрапили сюди з власниками.

З огляду на знайдений хрест-енколпійон, один із загиблих був священником, який і знав про підземну схованку в церкві. Жінка похилого віку, з огляду на знайдені біля неї коштовності, мала високий соціальний статус. Дорослому чоловіку належали шолом і меч. Ще один із загиблих був ювеліром, якому належали знайдені форми.

Напевно речі, як і люди, потрапили до колодязя не одночасно. Скоріше за все, першими сховалися там літня жінка та хлопець 17–18 років. Судячи по знахідках столового посуду, це сталося, коли церква ще стояла. Коли церкву охопило полум'я, перегоріли дерев'яні перекриття колодязя. Вони впали вниз, звільнивши місце для падаючих уламків стін, які заблокували вихід жінці і хлопцю, котрі переховувалися внизу. Скоріше за все, під масою падаючих стін і перекриттів загинули дві людини, рештки яких виявили у верхній частині колодязя. Підлітку з собакою вдалося знайти притулок у ніші, де вони скоро задихнулися від диму та гару, які скупчилися у верхній частині споруди. Така сама доля чекала на тих, хто був внизу. Впевнившись, що вихід нагору заблоковано, молодий хлопець, ймовірно, зробив невдалу спробу викопати підземний хід у північно-західному та південно-західному напрямках.

Люди, рештки яких знайдено у схованці, ймовірно, є одними з останніх свідків Десятинної церкви, яка за свідченням літопису була зруйнована під час боротьби киян із військами монголів.

Між князями та конфесіями: Десятинна церква та ідеологічна пропаганда

Хоча Десятинна церква є однією з найбільш досліджених архітектурних пам'яток Русі, ми все ще далекі від усвідомлення, що її історія відома. Досліджені фундаменти безумовно XI століття, тоді як залишки архітектурних елементів інтер'єру розпадаються на два хронологічні блоки—VI та XII століття. Перші—візантійського походження і привезені з Херсонесу. Вони є вторинними споліями, тобто, матеріалом зі старої будівлі, який інтегрували в нову споруду, зведену значно пізніше.

Наївно думати, що будівельна програма, яку намагалися реалізувати в Києві під час князювання Володимира, не мала певної ідеї. Ця ідея ґрунтувалася на двох складових: маніфестації його християнства та легітимізації влади. Оскільки християнство прийняли через Візантію, орієнтація на імітацію візантійської ідеології була природною. Це ілюструють як іконографія випусків золотих та срібних монет, так і архітектура часів Володимира (Іл. 48).

Володимирове знання Візантії обмежувалося Херсонесом, який він відвідав і де його було хрещено. Сакральний урбаністичний простір, в якому він опинився у цьому візантійському місті—розташовану на торговищі церкву, а за її вівтарем «цари-

48. Золоті монети Василія II (а) та Володимира Святославича (б).
Фото ©НМІУ

цину полату», окрай церкви ще одну палату, у якій він жив — Володимир намагався зімітувати в Києві. Ще один важливий елемент — маніфестація перемоги, яку князь реалізував відповідно до класичного римського тріумфу з демонстрацією захоплених трофеїв. Відомо, що до останніх належали не тільки полонені, коштовності, мощі святих, але й мармур і скульптури. Як відомо з літопису, двох ідолів і чотирьох коней з міді Володимир привіз в Київ і поставив «за святою Богородицею». У часи літописця вони ще стояли, хоча багато хто з киян думав, що вони

виготовлені не з міді, а з мармуру. І це не випадково, бо подібно до слонової кістки, мрамур розглядався як елемент політичної і релігійної легітимності.

Коли подібні монументальні об'єкти переносилися на великі відстані, щоб легітимізувати володаря, вони розглядалися як трофеї. Класичним прикладом є порфірит, який був каменем імператорів і який на Русі замінили овруцьким шифером. У Європі торгували мрамуром венеціанці, які після розорення Константинополя у 1204 році продавали його в Єгипет та Сирію. Судячи зі знахідки золотої венеціанської монети (Іл. 48), венеціанці були і в Києві. Можливо, є слушним висновок Андре Грабаря про те, що ідею встановлення візантійської квадриги на соборі святого Марко у Венеції, вони могли запозичити саме в Києві.

Ранньовізантійські сполії та саркофаги зафіксовані також у Софійському соборі. Не виключено, що деякі з них, якщо не всі, були перенесені під час князювання Ярослава з Десятинної церкви та палаців поруч із нею. Оскільки Ярослав будував новий кафедральний храм, використання дорогоцінного мармуру у вигляді сполій мало символізувати тяглість із кафедральною церквою, яку задумав Володимир. Приклади звернення до релігійного та політичного символізму мармуру давніх споруд широко відомі в будівельних програмах ранньосередньовічних міст Середземномор'я.

Окрім десятини, яку за літописами надали для церкви Богородиці Десятинної тільки два князі—Володимир Святославич та Ярополк Ізяславич, церкві належало місто Полонне. Але як володіння церкви, воно згадується в літописі тільки один раз—під 1169 роком, коли місто пограбували половці. Тоді проти половців виступив Михалко—брат київського князя Гліба Юрійовича. Разом із військом берендеїв він отримав перемогу.

Цю перемогу літописець пояснює допомогою «чесного хреста» та «Святої Матері Божої, Богородиці великої Десятинної» бо саме її волею було пограбовано.

У літописах немає інформації про те, коли та за яких обставин місто Полонне передали Десятинній церкві. Однак, оскільки за даними археології, місто виникло не раніше XII століття, саме цим часом варто датувати його передачу до володінь Десятинної церкви.

З яким із київських князів можна пов'язати цю передачу?

Відомо, що в 1196 році київський князь Рюрик Ростиславич передав місто у володіння зятя Романа Мстиславича. Відповідно, кандидата варто шукати серед попередників. Одним з них міг бути Гліб Юрійович, під час князівства якого місто згадано вперше. Хоча Гліб князував у Києві недовго (1169–1171), літописець характеризує його доволі позитивно, як «кроткого», до-

49. Кам'яний рельєф XII століття з зображенням Одигтрії з Десятинної церкви. ©НМІУ

бродячого братолюбця, який підтримував монастирі та шанобливо ставився до чернечого сану. Передачу міста церкві можна розглядати як своєрідну компенсацію, адже інсталяції Гліба на київському столі передували грабунки, які вчинило об'єднане військо Андрія Юрійовича в березні 1169 року. У результаті були пограбовані як Софія, так і Десятинна Богородиця, забрані ікони, книги, ризи, зняті дзвони.

З огляду на датування ремонтних робіт у Десятинній церкві і деякі деталі інтер'єру (капітелі з піщаника, восьмигранна колона з прямокутною базою, рельєф із зображенням Одигітрії, [Лл. 49]), церква отримала суттєву фінансову підтримку вже на початку XII століття.

Відомі малюнки руїн Десятинної церкви початку XIX століття. На них зображені залишки південно-західного кута церкви, який, як показали археологічні дослідження, повністю перебували в XII столітті. Саме там, у південній стіні, безсистемно вмурували блоки з вапняку з грецькими літерами (Лл. 34).

За палеографією вапнякові блоки датуються X–XI століттями, тобто являють собою споліі давньої церкви, використані при перебудові та оновленні храму в XII столітті. Можна припустити, що таким донатором був Володимир Мономах. Під час його князювання була створена «Повість минулих літ», у тексті якої відобразилися відомі на той час усні перекази про Володимира та його князювання, а серед них і ті, які мали стосунок до заснування Десятинної церкви.

У 1150-х та 1151 роках Десятинна церква згадується в літописі серед київських церков як важливе місце поклоніння князів. Можна припустити, що опікуватися нею розпочав ще батько Гліба — Юрій Володимирович.

Треба гадати, що своїм «новим життям» Десятинна церква зобов'язана Володимирі Мономаху, який виступив донатором її

часткової перебудови та оновлення інтер'єру. Ймовірно, вже за його князювання у володіння церкви передали місто Полонне.

У 1203 році Десятинну церкву ще раз пограбували князі, цього разу об'єднані військами київського князя Рюрика Ростиславича з Ольговичами. Тоді пограбували та спалили Поділ і Верхнє місто з усіма монастирями, зокрема з Софією. До трофеїв переможців потрапили ікони та «порти блаженних перших князів». Коли через 37 років Київ взяли монголи, у Десятинній церкві залишалося небагато ознак минулої розкоші. Десятки скарбів, знайдені під час розкопок, свідчать про багатство киян — жителів найближчих кварталів, які шукали притулку в церкві у дні монгольської навали.

Пограбування церкви, а точніше її залишків, продовжувалося і в післямонгольський період. До нього долучалися як містяни, так і представники уніатської конфесії, які активно розбирали храм на будівельний матеріал. З іменем митрополита Петра Могили пов'язано використання церкви та її князівських реліквій у православній промосковській пропаганді.

На початку XVI століття іноземці, які відвідували Київ, відзначали ще існуючі на київських горах сліди церков та спустошених монастирів. Руїни ці привертали увагу й наприкінці століття, проте невідомо, чи знали іноземці, як і кияни, назви тих церков.

Наприкінці XVI століття в Києві мало що пам'ятали про місто часів князів. З давнім містом пов'язували два великі городища, оточені валами («два стольні кремля, розташовані один навпроти другого»). Одне з них називали містом Кия, а інше — містом Щека. У першому городищі, розділеному на дві частини, розташовувався занедбаний Софійський собор. Друга частина городища колись була місцем проживання єврейського населення. Друге городище розташовувалося на горі Щекавиці й належало

до володінь біскупа (католицького єпископа). У XVI–XVII століттях місцем проживання давніх князів кияни вважали Софійський собор. Там у одній із башт міські легенди розташовували «столицю Володимирову», місце проведення важливих нарад. Окрім Софії, у цей період удостоєні згадками лише кілька руїн: церква «Катерини», розташована поблизу Софії, та Михайлівська церква.

Надання Десятинній церкві особливого статусу, за митрополитом Київським Сильвестром Косовим (бл. 1600–1657), пов'язано виключно з іменем Петра Могили. Зокрема, він розпорядився щодо церкви «викопати з мряки підземної і явити на денний світ».

Вперше після монгольської навали Десятинна церква згадується під 1605 роком. У виписці з міських книг Київського воєводства дізнаємося про попа Унійної церкви Пилипа, який на горі Софійській утримував чотири церкви, серед яких згадані Софія та «Микільська Десятинна». Піп, користуючись своїм становищем, потроху «оббирав церкви на мощі» та будівельний матеріал. Паралельно отець Пилип облаштував доволі екстравагантне приватне життя: «с подворницею Андреевою Кравъцовою злегся и з нею живеть через тыи вси часы, за чимъ фала Божая в тых всихъ чотырохъ церквяхъ устала, и не была служба Божья через тот увесь постъ великий; до того каменье тесаное по сдолбахъ и сходахъ рознымъ людемъ пороспродаваль». Дійшло до того, що король Сигізмунд у листі до київських міщан від 16 листопада 1605 року зобов'язав їх повернути Софії «скриньку срібну з реліквіями і кістками святими».

У липні 1633 року відповідно до «Пунктів заспокоєння грецької релігії» Петро Могила відібрав в уніатів кафедральний Софійський собор та прилеглі до нього церкви Верхнього Києва, серед них і Святого Миколая (Десятинну). У відповідь на такі

дії уніати внесли до судових книг «протестацію», датовану 1635 роком.

За деякий час, 10 березня 1636 року, намісник київського унійного митрополита Станіслав Корсак подав судовий позов про значне руйнування православним митрополитом Петром Могилою храму Святого Миколи. За словами Корсака, Петро Могила разом зі «своею капитулою и слугами», «наехавши на церковь светого Миколы, названную Десетинную, з довечных вековъ при Метрополите Киевском в унии будущую, на предместю Киевскомъ, на горе Софийской, в паркане самомъ будовъную, которую церковь роскидати росказал, а скарбы все и охендовства церковные забрал на сто тысячей золотыхъ полскихъ, и церковь поменную во владзу и поссесью свою квалтовне забрал, а его милости отца Руцкого з спокойного держаня и уживаня тое церкви выбил». Київські нагорні церкви здавна були під патронатом київського митрополита, тому з відібранням у 1633 році Софійського собору вони автоматично мали перейти до його влади.

Утримання церков і православної парафії вимагало коштів, яких бракувало. Щоб покращити ситуацію, православні ієрархи звернулися до ідеологічної пропаганди як серед локальної еліти, так і серед московських царів. Вони активно просували ідею релігійної спільності та родинної тяглості між ними та давніми київськими князями.

Тему пов'язаності Володимира з тогочасними елітами України активно використовував на початку XVII століття Захарія Копистенський. У своїх генеалогічних оповіданнях про князів Четвертинських він нагадує їм, що вони є нащадками Володимира й мусять дбати про православну віру.

Важливим текстом цього часу є твір Атанасія Кальнофойського «Тератургима, або Чуда, котрі як у самому святочудотвор-

ному монастирі Печерському Київському, так і в обох святих печерах, у яких, за волею Божою, поживши, поклали тягарі тіл своїх благословенні отці печерські, вірно й пильно тепер уперше зібрано і світу подано через велебного отця Атанасія Кальнофойського, законника того ж святого монастиря Печерського. У друкарні Києво-Печерській, року Божого 1638». Книгу було присвячено представнику згаданого роду Четвертинських—князю Гедеону Святополк-Четвертинському. Це антикатолицький полемічний твір зі складною структурою, у центрі якого—святині Печерського монастиря та київських церков. До видання помістили мапу Києва з лаврськими печерами та київськими церквами. Руїни останніх із «тілами святих в зіллі й майстерної роботи гробами, у яких птаство гнізда звило» згадуються в творі. Серед видимих у місті церков автор згадує Софію, храми Михаїла Архангела, Теодора Тирона, Василя, «найсвятішої Діви Десятинної» і «святого Сименона над самим Києвом» (тобто Подолом). Інші, за словами Кальнофойського, «могилами лежать, очевидно навіки завалені».

У своєму творі Атанасій Кальнофойський приділяє Десятинній церкві ключову роль у нагадуванні про необхідність пожертвувань: «Тоді йшли десятини до церкви найсвятішої Діви, через десятину Десятинною назвалася від усієї руси в той час, а зараз не тільки десятин, але й те з праці, що законники та пресвитери заробляють, відбирають, омежують, заїжджають. Тоді пристойні слуги Божі від князів мали пошануватися, в цих часах будь-яка людина, як їй любо, їх оббріхує, соромить, безчестить». Далі Десятинна церква згадується у каталозі добродійників і фундаторів монастиря Печерського. Спочатку—у параграфі про перенесення до неї князем Володимиром останків княгині Ольги та у згадці про неї як про місце поховання Володимира з принцесою Анною. Там само вказано, що останки Володимира знайдено 1636 року.

Коли до Києва прибув митрополит Могила, розгорнулася його діяльність із відновлення давніх церков у місті. Такими стали Софія та Десятинна церква.

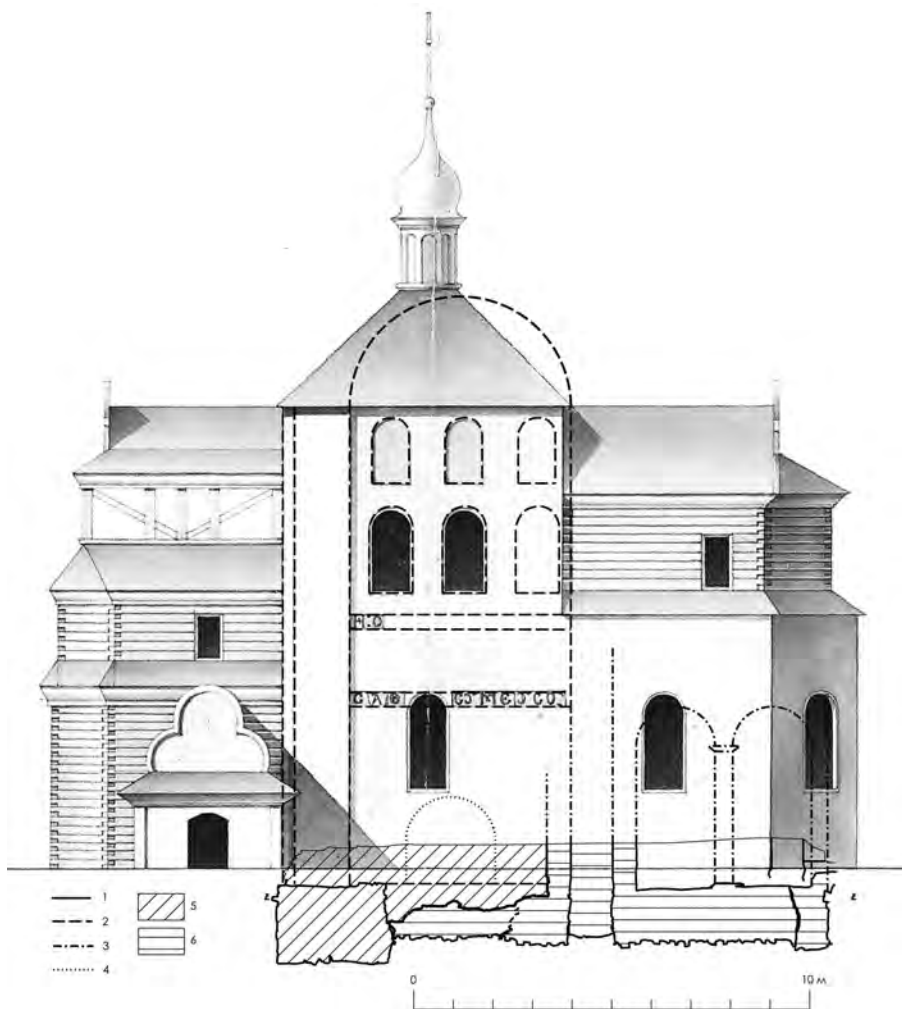
Пам'ятки давніх київських князів уособлювали як давні церкви, так і відносно нові релігійні інституції, як, наприклад, Київська Академія. Про це свідчить напис латинською мовою на копії малюнка XVII століття із зображенням фасаду зруйнованої київської будівлі: «Рештки будівлі давніх київських князів, розташовані таким способом у Нижньому місті і року 1651 оглянуті. Те, що замальоване, згодом було перебудоване в Академію, чий фасад обернутий на південь до церкви Благовіщення Благословенної Діви».

Московські царі стають одним із важливих донорських джерел, їхнім коштом утримувалися православні осередки Києва. Про це свідчать часті відвідини Москви послами від київських церков та монастирів.

20 січня 1640 року монахи та ігумен Видубецького монастиря надіслали до Москви лист—чолобитну про милостиню «обнищення ради нашего, понуждени быша нищетою». Подібне прохання було надіслано також 29 січня 1640 року—вже від монахів Київського братського монастиря, які просили допомогти братії «довольством», а церкву прикрасити «украшением», а також підтримати «училище наше Греческое и Словенское». Лист супроводжувався детальним переліком необхідного: іконні прикраси, священний одяг та богослужебні книжки.

2 лютого 1640 року до Москви надійшла чолобитна про милостиню від ігумена та келаря (завідувача монастирським столом) Київського Микільського монастиря.

У лютому 1640 року до Москви прибув посланець митрополита Петра Могили, старець Ігнатій, а 5 березня 1640 року царя відвідали посланці згаданих вище монастирів та Петра Могили.

50. Реконструкція фасаду південної стіни Десятинної церкви Петра Могили:
- 1 – межі об'єму кладки стін та фундаменту які збереглися;
 - 2 – реконструкція кладки стін XII століття;
 - 3 – реконструкція кладки стін X століття;
 - 4 – аркосальна ніша всередині храму; кладка стіни XII століття;
 - 5 – кладка стіни X століття; (за Глібом Івакіним та Денисом Йолшиним).

Ще один прийом у Золотій Палаті царя відбувся 9 квітня 1640 року. Крім київської делегації, на ньому були присутні й інші «нуждающієся» від афонських, волошських та грецьких монахів, які прибули до Москви з чолобитними. Петро Могила надіслав такі подарунки: дерев'яний хрест із вирізаними святами, а також «мощи великого князя Владимира Кієвского въ ковчеге сребряномъ».

У доповіді від квітня 1640 року про облаштування в Москві учительського монастиря та про інші прохання прибулих київських монахів, подарунок від Петра Могили пояснили так: «А обрелъ де онъ те мощи въ разоренной церкви, подъ спудомъ, во 143 году». Результати прохань були такі: Петру Могилі надали соболями на 150 рублів кошту, а згадані київські монастирі отримали соболями по 100 рублів кожний.

Окрема чолобитна «о раке на мощи святого князя Владиміра» датується 7 квітня 1640 року. Згідно з нею, митрополит Петро Могила дізнався в Києві, що цар у Москві має гарних майстрів, «которые резъ режутъ, царскіе дверы и иные многіе вещи». У такій звістці митрополит побачив зручну нагоду звернутися до царя та його коштом виготовити раку для мощей «прародителя своего святого и равноапостолного князя Владимира». Релікварій планувалося поставити не будь-де, а в соборній церкві Святої Софії, яку спорудив царський родич—великий князь Ярослав, син Володимира. Натомість очікуваний добродій цар Михайло Федорович мав отримати царство небесне та славу як особисту, так і свого роду.

У 1647 році «кам'яна церква, що називається Десятинна, на пагорбі перед замком» згадується як місце поховання померлої від переляку дитини. Цим самим роком датується смерть митрополита Петра Могили. У духовному заповіті він згадує Десятинну церкву як недобудовану споруду: «На докончаніе Церкви,

называемой Десятинной, которую я возобновлять началь, дабы до конца возобновлена была, изъ ларца моего наличныхъ тысячу злотыхъ назначаю и отписываю».

Десятинна церква Петра Могили у плані являла витягнутий з заходу на схід прямокутник 14,35 x 6,30 м, західна частина якої мала баштоподібну форму.

Біля західного фасаду було зроблено дерев'яну прибудову — «трапезу», яка з заходу мала в плані трикутну форму, симетричну апсиді Десятинної церкви. Археологічні дослідження решток церкви не підтверджують проведення будь-яких суттєвих будівельних робіт у XVII столітті. Це дає підстави для висновку, що віднайдення останків Володимира та мінімальний косметичний ремонт ще існуючих тоді стін давноруської церкви — все, на що спромігся митрополит. Водночас руїни церкви як такі були важливими в православній ідеологічній риториці, спрямованій на матеріальну підтримку місцевого православного осередку.

У 1654 році, після появи на Старокиївській горі московського гарнізону стрільців, церква Різдва Богородиці Десятинна була освячена. Нещодавно історики виявили цікаві свідчення того, як образ церкви як першого християнського храму Русі використовувався в проханнях про милостиню. Зокрема, у чолобитних настоятеля храму Василя Бабського 1665–1677 років йдеться про милостиню на ремонт і належне здійснення богослужінь. Протопоп кожну зі своїх чолобитних починав із короткої історичної довідки про будівництво храму князем і апелював до факту жертвування ним десятини з усіх своїх прибутків.

Не можна виключати того, що в Києві XVII століття не всі були впевнені, які руїни Верхнього міста треба вважати залишками літописної Десятинної церкви. Судячи з підпису до копії малюнка XVII століття з зображенням зруйнованої давноруської церкви, з церквою Святого Миколая Десятинного уже в се-

редині цього століття могли пов'язувати інші руїни, які сучасні дослідники інтерпретують як церкву Святого Федора, збудовану в 1128 році князем Мстиславом Володимировичем.

Цікавість до Десятинної церкви як до важливої пам'ятки було пробуджено тільки у XIX столітті завдяки активності митрополита Євгена Болховітінова. За нього започаткували перші археологічні розкопки церкви, які можна вважати першопочатком археології Русі. Ініціатива побудови нової Десятинної церкви зародилася в Олександра Анненкова—особи, яку цікавили як давнина, так і скарбошукацтво. Масштаби останнього невідомі досі, залишаючи привід для підозр, що особиста вигода поручика переважала «богоугодну справу».

Дещо пізніше до скарбошукацтва долучився Андрій Муравйов—володар садиби, що межувала з Десятинною церквою. Своїми розкопками в пошуках скарбів він значно пошкодив давні поховання в південно-східній частині садиби.

Новий ідеологічний сплеск пов'язаний з археологічними розкопками Вікентія Хвойки на території згаданої вище садиби, яка стала належати іншому власнику—М. М. Петровському. У 1907 році Вікентій Хвойка оглядав урвища гори й у верхній частині садиби Петровського звернув увагу на залишки давньої кладки з каменю та червоного граніту. Це стало поштовхом до археологічних досліджень, проведених на території садиби у 1907–1908 роках. Під час цих досліджень були знайдені старожитності, датовані часом від неоліту до великокнязівської доби. До останньої належала низка ремісничих майстерень, а також кам'яних форм для виготовлення хрестів-енколпіїв та інших прикрас.

На XIV Археологічному з'їзді в Чернігові професор Іван Линниченко назвав садибу «русским Капитолием, русским форумом». З'їзд постановив, що необхідно клопотати про те,

щоб садибу Петровського придбали в державну власність, а пам'ятки на її території взяли під охорону. Пізніше з таким самим клопотанням виступив київський «Клуб російських націоналістів».

М. М. Петровський оцінив свою садибу в 300 000 рублів. Причому підраховували, що якщо викуплену садибу розбити на ділянки та знову перепродати, то від продажу можна отримати близько одного мільйона рублів. Пропонувалося взяти під охорону не всю садибу, а лише ту її частину, яка прилягала до садиби Десятинної церкви.

Тим часом 31 жовтня 1911 року 65 депутатів Державної Думи підписали подання на виділення коштів для придбання садиби М. М. Петровського. У ньому, зокрема, наголошувалося таке: «Треба дивуватися та радіти тій щасливій випадковості, завдяки якій тридесятинна садиба в самому центрі міста досі незабудована, так що пам'ятки старовини, що заховані в ній, ще не остаточно загинули для науки та російського народу». Через Першу світову війну та революційні події 1917–1918 років втілити плани не вдалося.

Десятинна церква та територія навколо стали об'єктом масштабних археологічних досліджень у 1936–1939 роках. Це стало можливим після демонтажу Стасівської церкви (названа так, бо зведена за проєктом архітектора Василя Стасова), побудованої коштом Анненкова.

З 1944 року територія з залишками церкви належить державі і перебуває в постійному користуванні Національного музею історії України. Саме НМІУ зберігає найбільшу колекцію матеріалів з розкопок Десятинної церкви.

Замість підсумків

Завершуючи цей короткий огляд історії Десятинної церкви підб'ємо підсумки.

Заснуванню Десятинної церкви передувало поява в Києві у середині–другій половині X століття групи населення, знайомого з візантійським християнством. Останнє було поширене серед представників скандинавської еліти, яке мало у місті спеціальне кладовище. Їхні чоловічі, жіночі та дитячі поховання здійснені як у ґрунтових ямах, так і у великих камерних спорудах, над якими насипали кургани. Скандинавські прикраси свідчать про зв'язки померлих із територією сучасної Данії. Крім скандинавських старожитностей, у похованнях знайдено слов'янські прикраси та речі малярського походження, датовані часом болгарської кампанії Святослава. Саме на території цього кладовища, після прийняття християнства, князь Володимир Святославич заклав Десятинну церкву.

Першою спорудою, де проводилися як ритуали влади, так і релігійні служби, був північно-східний палац. Його архітектура була інспірована королівським палацом Святої Марії Нанко, зведеного в сучасній північній Іспанії за часів правління короля Раміро I (842–850). Проект, скоріше за все, втілювали в життя майстри з Візантії, які використовували принесений з Корсуня камінь та підручний будівельний матеріал.

Елітне кладовище продовжувало функціонувати на початку XI століття, коли там було поховано молодого юнака з мечем. Після завершення будівництва Десятинної церкви в ній поховали кілька князів. У зв'язку зі спорудженням Софійського собору, церква, як і палаци Володимира поруч із нею, втратили актуальність. Останні були розібрані на будівельний матеріал і використані для будівництва Софії.

«Друге життя» церква отримала за часів князювання Володимира Мономаха. Тоді тут суттєво відремонтували південно-західну частину та поліпшили інтер'єр. Одночасно зібрали всі перекази стосовно заснування церкви та інтегрували їх у «Повість минулих літ».

З огляду на кількість схованих скарбів, у XIII столітті Десятинна церква була парафіяльною церквою міського кварталу, розташованого на території Старокиївської гори, між сучасними вулицями Володимирською та Великою Житомирською. У цьому місці дослідники небезпідставно розташовують боярські садиби. Разом з тим, це — територія князівського господарства, важливою складовою якого було контрольоване князівською владою ювелірне виробництво.

У XVII столітті Десятинна церква стає важливим об'єктом конфесіональних конфліктів між уніатами та православними. На місці давнього храму Петро Могила спорудив невелику церкву, а також оголосив про віднайдення мощей князя Володимира. Це мало важливе ідейне значення у творенні конфесійної ідентичності православних з українсько-білоруських теренів Речі Посполитої. У XIX століття територія зруйнованої у 1240 році Десятинної церкви стала місцем перших археологічних розкопок, а новозбудований храм відіграв важливу символічну роль у творенні імперської ідентичності, зокрема уявлень про Київ як Єрусалим «землі російської».

Бібліографія

- Ананьева Т. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830 роки) // *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. К., 1996, с. 16–23.
- Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. К., 1996, с. 43–46.
- Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // *Ruthenica* 3 (2004), С. 7–47.
- Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог. Paris, 2012.
- Архипова Е. Резной камень в архитектуре древнего Киева. К., 2005.
- Болховитинов Евгений. Описание Киевопечерской Лавры съ присовокупленіемъ разныхъ грамматъ и вытисокъ, объясняющихъ оное, также плановъ Лавры и оуеихъ пещеръ. Киев, 1831.
- Асеев Ю. Дослідження архітектури Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. К., 1996, с. 29–31.
- Буйских А. В. Ранневизантийские архитектурные детали из Херсонеса // *МАИЭТ* Вып. 10 (2003), с. 90–97.
- Виноградов А. Ю., Ёлшин Д. Д. Греческая эпиграфика Десятинной церкви // *Византийские очерки. Труды российских учёных к XXIII Международному конгрессу византинистов*. СПб., 2016, с. 43–60.
- Виноградов А., Ёлшин Д., Греческие клейма на черепице Десятинной церкви // *Opus Mixtum* 4 (2016), с. 113–121.
- Голубев С. Материалы для истории западно-русской церкви // *Чтения въ историческомъ обществе Нестора Летописца*. Книга пятая. К., 1891, с. 144–227.
- Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила как возобновитель киевских храмов // *Киевские епархиальные ведомости*. 1898. № 17–21, с. 727–941.
- Ёлшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы: история, археология, изобразительные источники // *Ruthenica* IX (2010), с. 74–109.
- Ёлшин Д. Д., Фрезе А. А. «Дворцы» древнего Киева и византийские резиденции IX–XV вв. // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 2(84) 2021, с. 179–199.

- Затилук Я. Київські посольства XVII ст. з «мощами» князя Володимира до Москви // *Україна в Центральній-Східній Європі* / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. Вип. 15, с. 165–190.
- Затилук Я. В. Віднайдення мощів князя Володимира Петром Могилою: текст історії та його перші критики // *Opus mixtum*. К., 2017. Вип. 5. с. 47–60.
- Затилук Я. В. «У витоків київського дискурсу: образ Ubi gloria» та уявлення про минуле Києва XVI — початку XVII ст.» // *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смолія: у 2-х кн. Київ, 2020. Кн. 2. Простори історика. с. 317–331.
- Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР* (1963), № 37, с. 66–75, 69.
- Каргер М. К. Княжеское погребение XI века в Десятинной церкви. — КСИИМК, 1940. Вып. IV, с. 12–18.
- Каргер М. К. «Киев и монгольское завоевание» // *Советская археология* XI (1949), с. 55–102.
- Каргер М. К. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Том I–II. М.—Л.: 1958–1961.
- Київський Атеней. *Мистецький Київ XVII–XVIII ст.* К., 2015.
- Козюба В. Олександр Анненков і Десятинна церква: пристрасть чи розрахунок? // *Opus Mixtum* 8 (2020), с. 55–74.
- Комар О., Козюба В., Братські могили 1240–1241 років біля Десятинної церкви // *Opus Mixtum* 4 (2016), с. 122–137.
- Корзухина Г. Ф. *Русские клады IX–XIII вв.* — М.; Л.: Академия наук СССР, 1954.
- Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры*. К., 1801.
- Лебединцев П. Г. Почему Десятинная церковь известна в народе под именем Николы Десятинного // *Киевская старина*. 1883. № 8, с. 755–757.
- Лебединцев П. Г. Исторические заметки о Киеве / Пётр Гаврилович Лебединцев // *Киевская старина*. 1884, октябрь. Т. 10. с. 227–254.
- Люта Т. Ю. Сакральна топографія Києва за Афанасієм Кальнофойським // *Київська старовина: історичний науково-популярний та літературний журнал* / відп. ред. П. П. Толочко. 2005. №5, с. 117–127.
- Люта Т. «Проблема посвяти Десятинної церкви та її престолів» // *Opus Mixtum* 4 (2016), с. 65–71.
- Михайлов К. А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // *Российская археология*. 2004, 1, с. 35–45.
- Путешествие высокопреосвященнейшаго Платона, митрополита Московскаго и разных орденъ кавалера, в Киев и по другим Российским городам в 1804 году*. СПб., 1813.
- Писаренко Н., Луценко Р. Топонім «Десятинний Миколай» // *Opus Mixtum*. 2013, № 1, с. 145–149.

- Попельницька О. Десятинна церква та її довкілля у XV–XVIII ст. за писемними, картографічними та археологічними джерелами (історико-топографічний нарис) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2006. Чис. 13. Ч. 2. с. 4–36.
- Попельницька О. Київська Десятинна церква та її топографічне середовище в 15–18 ст. // *Пам'ять століть. Україна: Історичний науковий та літературний журнал*. Київ, 2006, №1, с. 52–71.
- Ричка В. М. Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті / Володимир Михайлович Ричка. К., 2012.
- Пуцко В. Г. Каменный рельеф из киевских находок // *Советская археология* №2 (1981), с. 223–232.
- Слово о Законе и Благодати*. К., 2015.
- Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по их копиям конца 18 века // *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе* 1905 г. Т. II. М., 1908.
- Толочко А. П. «Порты блаженных первых князей». К вопросу о византийских политических теориях на Руси // *Южная Русь и Византия*. К., 1991, с. 34–42.
- Толочко А. П. *Очерки начальной руси*. — Киев; Санкт-Петербург, 2015.
- Толочко О. П. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // *Київська старовина* / відп. ред. П. П. Толочко. 1997. №7, с. 152–168.
- Толочко П. П. *Древний Киев*. К., 1983.
- Филипчук О. Забутий святий. Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом. Laugus, 2020.
- Хрушкова Л. Г. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья. М., 2002.
- Хрушкова Л. Г. Ранневизантийские капители из Херсонеса Таврического // *МАИАСП* №11 (2019), с. 303–468.
- Способъ заселенія Нового Києва и обороны бывшей столицы кievскаго княжества отъ всякой опасности безъ обремененія его величества короля и безъ затратъ для короны польской, объяненный господамъ посламъ будущаго краковскаго сейма // *Киевская старина* №3 (1894), с. 403–485.
- Якубовський В. Скарби Болоховської землі. Кам'янець-Подільський, 2001.
- Androshchuk F. Vikings in the East: Essays on Contacts Along the Road to Byzantium (800–1100) (Studia Byzantina Upsaliensia). Uppsala, 2014.
- Androshchuk F. Images of Power. Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035. Kyiv–Paris, 2016.
- Bardil J. Visualizing the Great Palace of the Byzantine Emperors at Constantinople. Archaeology, Text, and Topography in Bauer F. A. (Hrsg.) *Visualisierungen von Herrschaft*, BYZAS 5 (2006), с. 5–45.
- Cintio M. De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund. 2002.
- Engelhardt T. H. The Foundations of Christian Bioethics. Jr. Lisse/Abingdon/Exton, Penn./Tokyo: Swets & Zeitlinger Publishers, 2000.

- Grieg S. Gjermundbufunnet: en høvdingegrav fra 900-årene fra Ringerike, Oslo, 1947.
- Greenhalgh M., *Marble Past, Monumental Present: Building With Antiquities in the Mediaeval Mediterranean* (The Medieval Mediterranean, V. 80). Brill, 2009,
- Hippodrom. A Stage for Istanbul's History. Pera Museum Publication 39. Istanbul, 2010.
- José Amador de los Ríos y Serrano. Iglesia de San Miguel de Linio y Palacio de Ramiro I, actualmente destinado á iglesia parroquial bajo el nombre de Santa María del Naranco (Asturias, Concejo de Oviedo). Monumentos Arquitectónicos de España. Madrid, 1877.
- McCormick M. *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Byzantium and the Early Medieval West*. Cambridge, 1990.
- Papanikola-Bakirtzi D. (ed.). *Byzantium: Everyday Life in Byzantium*. Thessaloniki, 2002.
- Ruggieri V. *Byzantine Religious Architecture (582–867): Its History and Structural Elements*. Roma, 1991.
- Wikström A. (Red.). På väg mot Paradiset. Rapport Arkeologisk Undersökning. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum nr 33. Sigtuna, 2008.

Десятинна церква: відома і невідома.
Федір Олександрович Андрощук

Редакторка *Марія Прокопенко*
Коректор *Владислав Чус*
Дизайнер *Юрій Барабаш*
Відповідальна за випуск *Поліна Лаврова*

Підписано до друку 14.08.2021. Формат 70х90/16.
Друк офс. Папір офс.

Видавництво «LAURUS» Свідоцтво ДК № 4240 від 23.12.2011
04114, Київ, вул. Дубровицька, 28, тел./факс: +380 (44) 234-16-30
Email: laurus.info@yahoo.com
Сайт: laurus.ua
Інші книжки видавництва: http://issuu.com/laurus_press

9 786177 313655 >